

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ

ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Ոսկեդարեան հայկական մատենագրութեան թանկարժէք միա-
ւորներէց մէկը՝ ձեռագրական աւանդութիւնով «Բուզանդական պատ-
մութիւնք», իսկ գիտութեան մէջ «Փաւստոս Բուզանդի Պատմու-
թիւն Հայոց» անուններով յայտնի երկասիրութեանը վերաբերող
պատմագիտական, աղբիւրագիտական եւ ընդհանրապէս բանասի-
րական հարցերի շուրջ յատկապէս ԺԹ.-Ի. դարերի սահմանագ-
ծում ծաւալուել էր հիմնականում առողջ մի քննարկում, որի ար-
ծարձած հարցերի շրջանակը տասնամեակներ անց ձեւակերպուեց
բնագրի՝ ակադեմիկոս Ստեփանոս Մալխասեանցի պատրաստած
աշխարհաբար տարբերակի առաջաբանի ենթավերնագրերի այս
չարքում. «Դպրութիւնների հարցը - Կարծիքներ Պատմութեան
ծաւալի, լեզուի, գրութեան ժամանակի եւ հեղինակի ազգութեան
մասին - Ա. եւ Բ. դպրութիւնները եղե՞լ են թէ՞ ոչ - Փաստար-
կումներ յօգուտ հեղինակի յոյն լինելուն եւ նրանց քննութիւնը -
Փաստարկումներ յօգուտ հեղինակի հայ լինելուն - Հեղինակը ժա-
մանակակից չէ - Ակնարկութիւններ Ե. դարի անցքերի վրայ -
Ժամանակագրութիւն չունի - Պատմութեան հայ գրաւոր աղբիւր-
ները.- Գրութեան ժամանակը - Հեղինակի հայասիրութիւնը.- Լե-
զուն, ոճը - Ո՞վ է հեղինակը - Փաւստոս Բուզանդ անունը - Բու-
զանդարանի էութիւնը - Զրոյցների գլխաւոր տարրերը - Հոգե-
ւոր վէպ. խորենացի եւ Փաւստոս»:

Նիւթի, փաստերի եւ աղբիւրների պակասի պատճառով մեր
(եւ ոչ միայն մեր) պատմութեան ու բանասիրութեան յատկապէս
հին շրջանին վերաբերող շատ կարեւոր հարցեր դեռեւս երկար
ժամանակ մնալու են գիտական վարկածների, լիովին տրամաբա-
նական եւ միմեանց նկատմամբ տրամագծօրէն հակառակ ենթադ-
րութիւնների առկայութեան մակարդակի վրայ: Ուստի եւ այս
տեսակ հարցերը յաճախ յանգում են գիտական-հասարակական
պայքանաւորութեան, որ Փաւստոսի երկի դէպքում, հակառակ
ենթադրութիւնները լիովին մերժելի դարձնել չկարողանալով
հանդերձ, Մալխասեանցի յիշատակուած առաջաբանի մէջ յանգեց

հետեւեալին. Փաւստոսը հայ էր, իսկ նրա երկը հայերէնով գրուել է Ե. դարի երկրորդ կէսին: Սա եղածների մէջ ամէնատրամաբանականն է, ուստի եւ, քանի դեռ նոր փաստեր չկան, այս տեսակէտը պէտք է ընդունելի համարուի: Սակայն սա էլ չի կարող նշանակել, թէ փաւստոսագիտութիւնն անելիք չունի եւ պէտք է կանգ առնի. հակառակը՝ բաւական շատ անելիք կայ, եւ սրա մէջ առաջնային կարեւորութիւն ունի աղբիւրիս ձեռագրական նիւթի քննութիւնն ու հրապարակումը, որ ժամանակին սկսել էր անուանի բանասէր Գալուստ Տէր Մկրտչեանը (Միաբան). նա 1902ին գրել եւ 1904ին տպագրել է խորագրով իսկ մերինին շատ նման մի յօդուած, որ ինքը համարում էր *Բուզանդարանի* գիտական բնագրի պատրաստման² ճանապարհի մի քայլ. սակայն կարճ ժամանակ անց սկսուեց իր վայրիվերումներով եւ ցնցումներով յայտնի առաջին համաշխարհային պատերազմը, որի եւ իր նմանակ երկրորդի միջակայ քսանամեակի ընթացքում հայ բանասիրութիւնը Հայաստանում կամ սփիւռքում Փաւստոսի բնագիր կազմել չէր կարող: Միաբանի յօդուածի օրերից անցել է շուրջ մէկ դար. այսօր հայագիտութիւնն աւելի կազմակերպուած է (օրինակ՝ այժմ ունենք բազմաթիւ նոր եւ կատարեալ ձեռագրացուցակներ, որոնք աղբիւրիս ձեռագիր օրինակների հարցն աւելի յստակ են պատկերում), սակայն ծրագրուած բաղձալի գիտական հրատարակութիւնը դեռեւս չկայ:

Այս էր կացութիւնը, երբ «Հայաստան» հրատարակչութիւնը 1991ին ծրագրեց «Հայոց մատենագիրներ» անունով մի մատենաշար, որի պատրաստմանը լծուած բանասէրների խորհուրդը նոյն տարուայ ամրանը վճուեց շարքին տալ գիտական-ժողովրդական բնոյթ. այսինքն՝ աղբիւրները պէտք է ներկայացուէին գրաբար բնագրով եւ զուգագիր աշխարհաբար տարբերակներով՝ ի պահանջել հարկի թէ՛ բնագրերը եւ թէ՛ թարգմանութիւնները ենթարկելով վերամշակումների ու ճշգրտումների: Նոյն խորհրդի վճիռով յանձն առանք Բուզանդի հատորի պատրաստութիւնը. պէտք էր վերջին՝ վենետիկի 1933ի հրատարակութիւնը համեմատել երկու հին³ ձեռագրի հետ, արձանագրել բանասիրական գրականութեան մէջ առկայ՝ Բուզանդի բնագրի սրբագրութեան բոլոր առաջարկները, ըստ այս ամէնի՝ անել բնագրի անհրաժեշտ շտկումները, վերջիններիս համաձայն էլ խմբագրել Մալխասեանցի արեւելահայերէն աշխարհաբարը:

Մինչ կը համեմատէինք երկու ձեռագիրը (շարքիս՝ Ա, Բ) եւ կ'արձանագրէինք բանասիրական սրբագրութիւնների առաջարկները, հրատարակչութիւնը հիմնովին փոխեց գործի ծրագիրը՝

հրաժարուեց գրաբար բնագրերից եւ որոշեց բաւարարուել գոյութիւն ունեցող աշխարհաբարները վերատպելով (Բուզանդի դէպքում՝ հինգերորդ անգամ): Քանի որ արդէն արուած աշխատանքը հաստատել էր բնագրի բազմաթիւ խաթարումների շրտկման, ըստ այդմ՝ նաեւ անհարթ ոճի աշխարհաբարը հիմնովին վերանայելու անհրաժեշտութիւնը, հրաժարուեցինք միայն վերջինի խմբագրման՝ ոչ-գրաւոր ստանձնած պարտաւորութիւնից, աւելի ճիշդ՝ նախապէս վճռուածը կիսատ-պռատ անելուց կամ աշխարհաբարի սոսկական վերատպման սրբագրչական պատասխանատուն լինելուց:

Որոշ ժամանակ անց, բնականաբար, համոզուեցինք, որ երկու թէկուզ հնագոյն, ձեռագրի համեմատութիւնը վստահ վճիռներ կայացնելու համար անբաւարար է, ուստի համեմատեցինք նախ Երեւանի մնացեալ ձեռագրերը, ապա՝ Վիեննայի մէկը (պատճէնն ունէինք): Ի վերջոյ, համեմատեցինք նաեւ շարքիս Ա-Գ տպագիրները, վերջում էլ ներառեցինք Վենետիկի երկրորդ եւ երրորդ հրատարակութիւնների տողատակերի ընթերցումները: Այսպիսով, համեմատուած էր առկայ նիւթի կէսից աւելին. մնում էր 12 ձեռագիր՝ հնգական՝ Երուսաղէմում եւ Վենետիկում, երկուսը՝ Վիեննայում: Անկախ տալիքի արժէքից, սրանց համեմատած չլինելու գիտակցութիւնը երկբայական էր թողնելու շատ եզրակացութիւնների իրաւացիութիւնը. այդ պակասով էլ նախ մեր անելիք հրատարակութիւնն էր թերարժէք լինելու, ապա՝ լրացուելու էր լաւագոյն դէպքում մի դար յետոյ: Թէեւ Վենետիկի հինգ ձեռագրի կարեւորագոյն թուացած ընթերցումներն արտայայտուած են մխիթարեան հրատարակութիւնների մէջ, սակայն միւս ձեռագրերի՝ հետեւողական ծրագրով եւ ամբողջապէս համեմատուած լինելը թելադրեց նաեւ նրանք լրիւ բաղդատելու անհրաժեշտութիւնը:

Ուստի դիմեցինք Գալուստ Կիւլպենկեան Հաստատութեան Հայկական բաժնի տնօրէն Պրն. Զաւէն Եկաւեանին (ծախքի հոգացման խնդրանքով), Երուսաղէմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ Արք. Մանուկեանին, Մխիթարեան Միաբանութեան գոյգ ճիւղերի աբբահայրեր՝ Հ. Գէորգ Պալեանին (Վենետիկ) եւ Հ. Պօղոս վ. Գօճանեանին (Վիեննա). կարճ ժամանակ անց շնորհակալութեամբ ստացանք խնդրուած բոլոր ձեռագրերի ժապաւէնները: Այսպիսով, ինչ որ տեղ կողմնակի առիթով եւ ակամայ, հետեւելով նիւթի ընդգրկման եւ գործը կատարեալ տեսնելու ձգտման թելադրանքին, յանգեցինք բնագրի քննական հրատարակութեան իրագործման փաստին: Այժմ ձեռագիր եւ տպագիր ամբողջ նիւթը համեմատուած է, ուստի, օգտակար առաջարկներ ստանալու ակն-

կալիքով, քննութեան աւարտից առաջ, անհրաժեշտ համարեցինք բանասէրների ուշադրութեանը ներկայացնել աշխատանքի ընթացքում արուած՝ Բուզանդի տպագիրների ու ձեռագրերի այս քննութիւնը, որ բնագրի առաջաբանային հրատարակութեան ժամանակ պէտք է լրացուի սոսկ ձեռագրերի ուղղագրական առանձնայատկութիւնների մանրամասնումով:

Միաբանը վերոյիշեալ յօդուածում նախ նկարագրել է բնագրի չորս տպագիր (մեր՝ տպագիրների շարքի Ա-Դ), արձանագրել սրանց մէջ՝ ութ ձեռագիր (մեր շարքի՝ Է, Ի, Լ, Խ, Մ, Զ եւ 2 չորոշակիացած) գործածուած լինելու փաստը. ապա՝ նկարագրել իր տեսած հինգ (շարքիս Բ, Զ, Ը, Ժ, Ծ) օրինակ, հաղորդել գոյութիւնն իրեն ի լրոյ յայտնի հինգ ձեռագրի (շարքիս Է, Ժ, Պ, Կա, Կբ), «լրութեան համար ... աւելացրել» եւս երկուսը (շարքիս Զ եւ Կե): Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ տպագիրների հիմքերից մէկը (մեր՝ Է) կայ նաեւ «ի լրոյ» յիշատակածների մէջ, Միաբանի թուարկած օրինակների հաշիւն այսպիսին է. $8+5+5(-1)+2=19$ (ինքը հաշուել է 20): Այս ձեռագրերը համարելով «Փաւստոսի նորագոյն օրինակներ», իբրեւ յօդուածի իրաւամբ կարեւորագոյն նպատակ, ներկայացրել է իր իսկ յայտնաբերած՝ Փաւստոսից քաղուած, 11 գլուխ պարունակող՝ էջմիածնի մատենադարանի երկու ճառընտիր (շարքիս՝ Վ, Տ), որոնք անուանել է «Փաւստոսի հնագոյն խմբի... ձեռագրեր»: Ի վերջոյ, արել է աղբիւրին եւ նրա բնագրին ընկալմանը վերաբերող մի շարք ուշագրաւ դիտարկումներ⁶:

Վերջերս էլ հրատարակուեց Բուզանդի երկի անգլերէն թարգմանութիւնը, որ, իբրեւ երեւոյթ, անշուշտ, ուրախալի է, բայց սրա օգտակար եւ ընդարձակ մատենագիտութեան առաջին՝ «Բնագրի ձեռագրեր, տպագիրներ եւ թարգմանութիւններ» բաժինն ունի միայն գոյքահամարներով եւ թուականներով, ըստ հաւաքածոների (Երուսաղէմ, Երեւան, Վենետիկ, Վիեննա) թուարկուած 32 ձեռագրի մի անկատար եւ սխալաշատ ցանկ, որը թիւր պատկերացում է ստեղծում Բուզանդի ձեռագրերի մասին: Անկասկած, թարգմանիչը պարտաւոր էջը կատարելապէս ուսումնասիրելու բնագրի ձեռագրերը, աւելին՝ կարող էր իրեն բոլորովին ազատ համարել նման ցանկ պատրաստելու պարտաւորութիւնից, սակայն քանի որ այն կայ, ապա հարկ է արձանագրել, որ նրա սխալմունքները համարական պարզ ցանկի համար չափազանց շատ են⁷: Միաժամանակ, այս ցանկի առկայութիւնը եւս անհրաժեշտ է դարձնում Բուզանդի ձեռագրերի հետեւողական քննու-

Թիւնը, ուստի, աշխատելով հնարաւոր չափով խուսափելու Միաբանի հետազոտութեան փաստերը եւ դրոյթները կրկնելուց, յընթացս շարադրանքի անելով նաեւ անհրաժեշտ ճշգրտումները, մեր առաջին խնդիրը համարում ենք առկայ տպագիրների յատկանիշերի բնորոշումն ու նրանց ձեռագրական հիմքերի հնարաւոր չափով պարզումը, երկրորդը՝ գոյութիւն ունեցող ձեռագիր օրինակների պարունակած նիւթի ներկայացումն ու դասակարգումը, ի վերջոյ՝ արտաքինագրական՝ հիմնականում ձեռագրագիտական տեղեկութիւններով Բուզանդի օրինակների ծագումնաբանական-ագագակցական կապերի հնարաւոր չափով ուրուագծումը⁸ :

Ձեռագրերը ներկայացրել ենք վեց՝ «ամբողջական», «թերի», «հատուածական», «ճառընտրային», «յայտնաւորային» եւ «կորուսեալ» բաժիններով, ամէն բաժնի մէջ պահպանելով ժամանակագրական սկզբունքը: Բոլոր ձեռագրերին նշանակել ենք հերթական թուահամարներ եւ տառանիշեր⁹, որոնք այստեղ նախատեսուած են առաւելապէս շարադրանքիս ներքին անդրադարձումների մէջ յիշատակելու դիւրութեան համար¹⁰ :

ՏՊԱԳԻՐՆԵՐ

Ա. Բուզանդական պատմութիւն՝ Շարադրեալ Բուզանդայ մեծի պատմագրի. Զոր սկսեալ (զկնի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ) պատմէ զանցս անցից ժամանակաց դիպուածոց երկրին Հայաստանեայց.... ի թուիս մերում ՌձձԹ (1730), Դեկտ. Ա: [Կ. Պօլիս 1730-1731], 396 էջ, (իրականում՝ 388 էջ՝ թուիչք 272րդից 281րդ, որ է՝ 8 էջ): Այս հրատարակութիւնն սկսուել է Հայոց ՌձձԹ՝ 1730ի Դեկտեմբերի 1ին եւ աւարտուել, հաւանաբար, յաջորդ՝ 1731 Օգոստոսի 4ին¹¹: Տպագրիչ Սարգսի որդի Մարտիրոսի ծանուցման համաձայն՝ սա հիմնուած է մի ձեռագրի վրայ. «գի միով եւեթ օրինակաւ հազիւ գաղափարեցի տառապանօք» (էջ 396=388): Վենետիկեան եւ Պատկանեանի հրատարակութիւնների մէջ այս առաջին տպագիրը գրեթէ հաշուի չի առնուել. գուցէ Ուրոշ ընթերցումներ արձանագրուել են վենետիկի միայն վերջին՝ Դ տպագրի տողատակերում. պարզել ենք, որ, հրատարակչի միջամտութիւնները չհաշուած, սրա հիմք ձեռագրի ընթերցումները հիմնականում նման են մեր շարքի Ա օրինակի՝ Երուսաղէմի հմր. 341 ձեռագրի ձեւերին: Այսինքն՝ համեմատական հրատարակութեան համար անպայման բաղդատելի օրինակ է¹² :

Բ. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Ի չորս դպրութիւնս, Ի Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1832, ՌՄՁԱ. [Ժ], 278 էջ (վերջինը վրիպակով տպուած՝ 178). Վենետիկի առաջին հրատարակութիւնն է. Բուզանդի (եւ ոչ միայն նրա) մխիթարեան այս եւ յաջորդ տպագիրներէի հրատարակչներն իրենց անունը չեն յայտնել: Այս մէկի «հոգացողի» անունն հարցը Նորայր Բիւզանդացին հպանցիկ ներկայացրել է այսպէս. «որպէս կը կարծէ Հ. Ռափայէլ Թրեանց Ի Յառաջաբանի Բիւզանդեայ»¹³: Այս պնդման աղբիւրն ու հիմքը մեզ յայտնի չեն, սակայն բոլորովին այլ, ըստ հոլթեան հիմնաւորուած տեսակէտ թելադրեց մեր բարեկամ Հ. Սահակ Ճեմճեմեանի 10 Դեկտեմբերի 1991 թուակիր նամակը. «բացայայտօրէն կրնամ ըսել թէ պատասխանատուն եղած է Հ. Եղուարդ Հիւրմուզեան. այս մանրամասնութիւնը ես անցեալին անցուցած եմ վանքիս պատմութեան մէջ, Որոնն հատուածը կը ներփակեմ՝ իբրեւ ապացոյց ըսածիս»: Հատուածն այս է. «[1832 թ.] Մայիս 12ին, միշտ խօսելով մեր տպագրութիւններուն մասին, տպարանապետն Հ. Յովհաննէս [Զօհրաբեան] կը գրէ Հ. Գէորգին [Հիւրմուզեան. Ի Պոլիս]. «Աւարտեցաւ տիպ դրից Սոսկէի եւ Բուզանդն՝ ըստ դրից Նախնի մատենագրաց. զհոգ երկոցունց մատենիցդ ունի սիրեցեալ Հարազատն քո եւ իմ [իմա՝ Հ. Եղուարդ]»:

Օգտագործուած ձեռագրերի մասին այս տպագրի առաջաբանում ասուած է. «Հնգեակ օրինակաց բաղդատուութեամբ առաջիկայ տպագիրս արարաւ. յորոց մին հնագոյն եւ անթուական ի ներհուն գրչէ գրեալ, որում մանաւանդ զհետ չոքաք, զկարեւոր զանազանութիւնս այլոց օրինակացն առ ստորեւս իջից նշանակեալ՝ ըստ մերումս առ բազմաց վկայեալ հաւատարմութեան» (էջ [թ.]): Ըստ այսմ՝ տպագրիս հիմքը հնագոյն եւ անթուական՝ «ի ներհուն գրչէ» գրուած մի ձեռագիր է, որի հետ համեմատուել է եւս չորսը, այսինքն՝ այս երկրորդ տպագիրն արուած է հինգ ձեռագրի հիման վրայ: Ուրեմն, տպագրութիւնն արուել է միաբանութեան մատենադարանի (այսօր եւս) ունեցած հինգ օրինակով, Որոնք, ինչպէս շտապով կը տեսնենք, իրականում ունեն վեց ձեռագրի արժէք¹⁴: Բուզանդի մխիթարեան հրատարակութիւնները համեմատելով վենետիկեան չորս օրինակի մեր նկարագրութիւնները¹⁵ հետ, համոզուեցինք, որ սրանց հիմքը եղել է Արք. Ղազարի միակ բոլորգիր Բուզանդարանը՝ ձեռ. հմր. 1188 (մեր՝ 12 Լ): Նաեւ նկատենք, որ մեր նոյն նկարագրութիւնների հիման վրայ դատելով, տողատակին նշուած ընթերցումները բաւական սակաւաթիւ են եւ շատ հեռու են ձեռագրերի պատկերը կատարեալ ներ-

կայացնելուց: Միաժամանակ պարզ է, որ հրատարակիչն առաջ-նորդուել է իր ժամանակի բնագրագրիտութեան համար լիովին ընդունելի եղանակով՝ հիմք օրինակի «վրիպակներն» առանց նշե-ու սրբագրել է միւս ձեռագրերի քերականական եւ ուղղագրական ճիշդ ձեւերով:

Կարեւոր է նաեւ Հ. Եղուարդ Հիւրմուզեանի յաջորդ պարզա-բանումը. «Բայց խոստովանիմք, զի առ ձեւին գտեալ օրինակքս չեղեն բաւական յանսխալ տպագրութիւն. քան զի բազում ուրեք եւ ի յայտնի վրիպական ամենեքին համաձայնէին, թերեւս անդա-տին ի միոջէ օրինակէ գաղափարեալք» (էջ [Ժ])¹⁶: Ահա այսպէս, առաջին՝ համեմատական հրատարակութեան հետ շրջանառու-թեան մէջ է մտնում այն ենթադրութիւնը, թէ մեր պատմագրու-թեան այս կարեւոր յուշարձանի բոլոր օրինակները ծագում են նոյն գաղափարից¹⁷, որ գուցէ եւ սխալ է, բայց աւելի ճշգրիտ կը լինէր ասելը, թէ Բուզանդարանը իմբագրութիւններ չունի, որ-պէսզի յետագայում չստեղծուէր այն թիւր մտայնութիւնը, թէ ձե-ռագրերի համեմատութեամբ այս բնագրի աղաւաղումները շտկելն անհնար է, ուրեմն եւ պէտք է միայն լաւ զինուել ոսկեղարի գրա-բարի քերականութեան իմացութեամբ եւ առատօրէն սրբագրել այն:

Գ. Փաւստոսի Բիւզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, ի հայրա-պետութեան Տ. Տ. Գէորգայ վեհափառ կաթողիկոսի ամենայն Հա-յոց. Ի լոյս ած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, 1883. 234 էջ: Մինչեւ վերջերս սա համարում էր լաւագոյնը¹⁸ (գոնէ՝ երկու լաւից մէկը), որի համար հայ բանասիրութիւնը պարտա-կան է Քերովբէ Պատկանեանին: Այն նախորդից տարբերում է միայն նրանով, որ աւելացուած է եւս մի ձեռագրի համեմատու-թիւն. «Երրորդս այս արարաւ բաղդատութեամբ անթուական գրչագիր օրինակի ընդ տպագրելոյն ի վենետիկ: Ինչ ինչ տարե-րութիւնք ընթերցման եւ ուղղութիւնք նշանակեցան ի մէնջ ի լուսանցս, զբազմօք այլովք աննշանօք զանց արարեալ: Մանաւանդ զի եւ ձեռագրին որ եհաս ի ձեռս մեր, ոչ կարի զանագանէր յայ-լոց, զորոց ճառէ յառաջաբանն 1832, եւ ընդ նոսա ի միոջէ ի հնագոյն օրինակաց գաղափարեալ տեսանի» (էջ [ա]):

Այսպիսով, այս տպագրով հրապարակ են հանուում նաեւ վեցե-րորդ (Պոլսի հրատարակութիւնը հաշուելու դէպքում՝ եօթերորդ)¹⁹ ձեռագրի՝ հրատարակչի կարծիքով ո՛չ «աննշան» եւ ուշադրու-թեան արժանի ընթերցումները: Նոր ձեռագրի մասին հաղոր-դուած տեղեկութիւններն անորոշ են, սակայն այն Երեւանի Մա-

տենադարանի ներկայիս հմր. 4584 ձեռագրին է²⁰, որ 1901ին արդեն էջմիածնում էր, բայց, Միաբանն այն տեսած չլինելով²¹, իրաւացիօրէն ենթադրել է, թէ Կարապետ Եզեանի մօտ եղած եւ Ասողիկի Պատմութեան Մալխասեանցի հրատարակութեան հիմնական օրինակն է. համեմատեցինք եւ համոզուեցինք, որ Գ տպագրի տողատակերում «յիմում օրինակի» բնորոշում ունեցող բոլոր ընթերցումները ճշգրիտ համապատասխանում են մեր 7 է՝ հմր. 4584 ձեռագրին:

Դ. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. Երկրորդ տպագրութիւն, ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1889, ՌՅԼԹ. ԺԱ, 289 էջ. սա վենետիկեան երկրորդ տպագրութիւնն է. «Յետ առաջնոյ տպագրիս՝ հանդիպեալ մեր եւ այլոյ անթուական գրչագրի, թէպէտ եւ ոչ հին եւ ոչ գերծ ի վրիպանաց, յաւելաք ի սմանէ ի ստորեւս իջիցն՝ տարբերութիւնս սակաւս ընթերցուածոց, որպէս եւ ինչ ինչ ի Պատկանեան տպագրէն» (էջ ԺԱ): Այս տպագրի «հոգացողի» անունը գտնէ ենթադրելու համար որեւէ կռուան չունենք. նա երբեմն ուղղել է 1832ի տպագրի չարադրանքի որոշ վրիպումները եւ ճոխացրել տողատակի ընթերցումները. այսինքն՝ կրկին համեմատել է նոյն ձեռագրերը եւ նշանակել արդէն իրեն կարեւոր թուացած տարբերութիւնները: Սրա ոչ անհական նորութիւնը եւս մի անթուական՝ վրիպակներէից ոչ գերծ օրինակի եւ Պատկանեանի տպագրի որոշ ընթերցումների արձանագրումն է: Դժուար է նաեւ այդ նոր ձեռագրի մասին դատողութիւն անելը, քանզի եթէ Ս. Ղազարի մատենադարանն ունէր (եւ ունի) ընդամէնը հինգ ձեռագիր Բուզանդ, ապա վեցերորդը պէտք է հանդիպած եւ համեմատուած լինի մի այլ տեղում (պատկանի այլ հաւաքածուի)²²: Միով բանիւ, չորրորդ տպագրով հրապարակուեցին եօթերորդ (կամ՝ ութերորդ) ձեռագրի կարեւոր թուացած ընթերցումները:

Ե. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. Երրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1914, ՌՅԿԳ. 361 էջ. սա վենետիկեան երրորդ հրատարակութիւնն է, եւ նախորդի ճշգրիտ վերարտադրութիւնը. «Ջայս երրորդ տպագրութիւն Փաւստոսի արարաք յերկրորդէ անտի, չունելով առ ձեռն լաւագոյն օրինակ առ ի յուղղել զվրիպակս» (էջ 343):

Նկատենք, որ դրանից տաս տարի առաջ արդէն տպագրուել էր Միաբանի յիշեալ յօդուածը, ուր, իրաւացիօրէն, իր ժամանակի

եւ իրեն յայտնի ձեռագիր օրինակների ընդհանուր տեսութիւնից առաւել կարեւոր (եւ շեշտուած) նորութիւնը համարուած էր այն, որ Բուզանդարանի ձեռագրերը վերաբերում են 1622-1700 թուականներին, մինչդեռ նրա 11 գլուխ օրինակուած են էջմիածնի (այժմ՝ Երեւանի) Մատենադարանի ԺԲ. դարի երկու ճառքնոցների մէջ, որ իր հերթին նշանակում է, թէ վերջիններս աւելի են ճշգրտելու Բուզանդարանի բնագրի աղաւաղումները: Յիշենք նաեւ, որ դարասկիզբին կազմուած էր Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանի ձեռագրացուցակը, որի՝ Բուզանդի այս հրատարակութիւնից տաս տարի անց տպագրուելիք երկրորդ հատորի նիւթը ճառքնոցներն էին: Ամենայն հաւանականութեամբ հենց ցուցակի կազմող Հ. Բարսեղ Սարգիսեանը պէտք է վերջիններիս Ա, Բ, Զ եւ Գ օրինակները²³ մէջ առաջինը նկատէր Փաւստոսեան մի հատուած եւ այդ չորս ձեռագրի համեմատութեամբ կազմելով հրատարակէր իբրեւ երրորդ տպագրի կարեւորագոյն նորութիւնը, որ նաեւ, եւ հաւանաբար, յիշելի է Սարգիսեանի բազում վաստակոց շարքում:

Զ. Փաւստոսի Բիւզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. Զորրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1933, ՌՅՁԳ. 295 էջ. վենետիկեան չորրորդ տպագրութիւնն է. նախորդներից տարբերում է հետեւեալով. «Յայսմ տպագրութեան յաւելան ընդ առաջնոց զանազանութեան ընթերցուածոց եւ սրբագրութիւնք ինչ, յայնցանէ իսկ՝ զոր արար եւ ի լոյս էած առանձինն Հ. Գ. Վ. Նահապետեան յուխտէս մերմէ. եւ ի ստորեւ նշանակեցան վրիպակք բնագրիս» (էջ 10): Թէեւ այստեղ տրուած է միայն Նահապետեանի անունը, բայց արձանագրուած են թէ՛ նրա եւ թէ՛ այլ բանասէրների (օրինակ՝ Հրաչեա Աճառեանի) առաջարկած առանձին (ոչ բոլոր) սրբագրութիւններ, փոխարէնը տողատակ իջեցնելով հիմք ձեռագրի ունեցած ձեւերը. ըստ որում՝ ոչ մի դէպքում սրբագրութեան հեղինակն ու նրա գործի էջը նշուած է: Միաժամանակ՝ «առ ի դիւրութիւն ուսումնասիրաց» այստեղ առաջին անգամ Բուզանդարանի բնագրի հետ տրուած է նրան վերաբերող կարեւոր ուսումնասիրութիւնների (9 նիւթ) մի փոքրիկ մատենագրութիւն՝ «զգործս ոմանս կարեւորս բանասիրաց» (էջ 10-11)²⁴:

Ամփոփենք տպագիրներին վերաբերող այս խօսքը. Բուզանդարանի տպագրութեան աւանդութիւնը կրողը գերազանցապէս Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւնն է. ուրեմն՝ Պոլսի առաջինի՝ մեզ անյայտ հիմքից, Պատկանեանի համեմատած յայտնի օրինա-

կից բացի, հրատարակուած մնացեալ օրինակները եղել են նոյն միաբանութեան մատենադարանի՝ ստորեւ ներկայացուելիք հինգ ձեռագրերը. ընդամէնը՝ ութ: Ապագայ գիտական ընագրի կազմութեան համար ի նորոյ համեմատուել են թէ՛ վերջին հինգը եւ թէ՛ չպահանջուած կամ անյայտ ձեռագրին փոխարինող Պոլսի տպագիրը, որովհետեւ հրատարակիչները միշտ նշել են միայն կարեւոր գիտած տարբերութիւնները: Այս ամէնից յետոյ միայն պէտք է հաշուի նստել հրատարակիչների իմաստաւորումների (վերծանութիւն, կէտադրութիւն, եւլն.) հետ:

ՁԵՌԱԳՐԵՐ

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ

1. Ա. Եղմ. հմբ. 341. ՌԽԸ=1599, տեղի՝ Բաղէշ, Պատմագիրք (Խորենացի, Բուզանդարան, Լաստիվերցի), գրիչ՝ Մարտիրոս, ստացող՝ Ազարիա կթղ. Ստղ²⁵: 25x19 հրդչփ. մեծութեան 720 էջ (=360 թերթ), երկսիւն, բոլորգիր, 27 տող²⁶:

Բուզանդի ձեռագրերի պահպանուած կամ յայտնի հնագոյն օրինակն է. ըստ այդմ՝ էջահամարներով բերում ենք Խոստաբանութեան, գլխացանկերի եւ դպրութիւնների սկիզբն ու վերջը²⁷:

- էջ 283-284. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի. Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս... սմին զոր ասելոցս եմ խոստումն:

- էջ 284-6. Երրորդ կանոնք պատմութեանց մինչեւ ցիԱ. Ա. Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն... Եւ Ներսէս արքայն պարսից յերկրէն Հայոց միաձի ճաղողպրեալ յերկիրն Պարսից փախստական անէր:

- էջ 286-350. Երրորդ դպրութիւն. Ա Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեանն Թադէոսի... Եւ բարեաւ առ Թագաւորն յուղարկէր. կատարեցաւ Երրորդ դարք քսան եւ մի պատմութեանց դպրութիւնք Ժամանակագրի մեծի պատմագրի, որ էր ի Ժամանակագիր Յունաց:

- էջ 350-9. Չորրորդ դպրութիւն Բիւզանդեա չորրորդ խոստովանութեանն, զոր ասելոցս եմ կարգել դպրութիւն կանոնք դարք եւ դարք պատմութեանց զրոյցաց խոստումն խոստացելոցս. Ա. Յաղագս թէ որպէս յետ բազում շփոյթի... Եւ թէ զինչ շատ գործեցին ընդ աշխարհն եւ կամ թէ զհարդ սատակեցան Վահան եւ կին յիւրեանց որդոյն:

- էջ 359-491. Չորրորդ դպրութիւնք կանոնք Ժամանակագիրք մատենից տան որդոց Թորգոմայ աշխարհին Հայոց: Առաջին թէ որպէս յաղագս յետ բազում շփոյթի... Եհար սատակեաց

զհայր իւր եւ զՈրմիգդուխդ զմայր իւր՝ զքոյր Շապոյ Պարսկից թագաւորին, եւ ինքն փախստական լինէր յերկիրն իսխտեաց:

- Էջ 492-5 . Դպրութիւն Հինգերորդ Բուզանտա. Հինգերորդ խոստաբանութիւն զոր առնելոցս եմ կարգել զդպրութիւն դպրութեանց կանոն ժամանակագիր մատենից. Ա. Յաղագս թագաւորելոյն Պապայ յերկիրն Յունաց... ԽԴ. Յաղագս թէ զիարդ թագաւորեցոյց Մանուէլ մեծ սպարապետն զմանուկն Արշակ, ապա եւ ինքն Մանուէլ մահու մեռանէր:

- Էջ 495-576. Հինգերորդ դպրութիւն կանոնք ժամանակագիրք տան որդոցն Թորգոմա իշխանին Հայոց. Ա. Յաղագս թագաւորելոյ Պապա յերկիրն Յունաց եւ գալոյ ի Հայս... կղկղաթ կաթոգի լինէին զիւրեանց քաջ զօրավարէն՝ զփրկէին իւրեանց, զյաղթական զանուանին զարգասութենէն յայնպիսոյն հեռացեալ գնացեալ ի յանջատելն ի մեկնելոյն:

- Էջ 576-7. Բիւզանդեա վեցերորդ խոստաբանութիւն պատմութեանց կանոնք ժամանակագիր մատենից. Ա. Յաղագս ընդ երկու բաժանելոյ աշխարհին Հայոց... ԺԵ. Յաղագս Գնդա սրբոյ եւ առաքինոյ, որ յայնմ ժամանակի գլխաւոր էր արեղայիցն Հայոց անապատաւորացն մենակեցաց Վաներացոյ. Ստորոտ ամենայն պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան, որք միանգամ զմատեանս ընթեռնուք՝ տունք Ժ, համարական թուաւք:

- Էջ 577. Վերջ առաջաբանութեան վճարումն մնացուածք բանից ի ծայրէ վեցերորդ դպրութեան. Ա. Յաղագս ընդ երկուս բաժանելոյ աշխարհին Հայոց... բայց այլքն գալլ գաւառս շրջէին հրամանաւն իւրեանց գլխաւորին Գնդայ. եւ սրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարնոյ շինեալ զիւր եղբայրանոցս]. (փակագծինը՝ այլ ձեռքով):

2. Բ. Երեւանի հմր. 1867 Ռ-ՀԱ=1622 թ., տեղի՝ Ամիդ²⁸, Պատմագիրք, գրիչք՝ Ստեփանոս, Ամիրչահ, Յովհաննէս սրկ.: 21.5x15,5 հրդէփ. մեծութեան 329 թերթ, թուղթ, միասիւն, նոտրգիր, 26 տող: Միաբանի՝ «9. E»: Ունի ժամանակագրութիւն Միքայէլ Ասորու եւ Բուզանդարան:

- Էջ 190ա-327ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք... եւ սրբոյն Տրդատա կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարաւնոյ շինեալ զիւր:

Սկիզբք գլխոց եւ դպրութեանց. 190աբ՝ Խոստաբանութիւն. 190բ-1բ՝ Գլուխք, 191բ-220ա՝ Գ դպրութիւն. 220ա-3բ՝ Գլուխք,

223բ-280ա՝ Դ դպրութիւն. 280ա-1բ՝ Գլուխք, 281բ-321բ՝ Ե դպրութիւն. 321բ՝ Գլուխք, 321բ-7ա՝ Զ դպրութիւն:

Ձեռագրի ատեղծումը. «... գրեցաւ այս Միխայիլս ձեռամբ սարկաւագացն Ամիրշին եւ Յովանիսին, որ սկիզբն առնէին գըրչութեան եւ ուսանէին առ ոտս տէր Մինաս գրչի. Աստուած իւրեանց չնորհք եւ իմաստութիւն տա, որ զայս հոգեւոր արուեստ կատարեալ ուսանին: ԹՎին ՌՀԱ (1622), Յունիսի է (7), աւրն ուրբաթ ...» (327բ): Պարզ է, որ յիշատակարանս գրել է մի չորրորդ՝ այստեղ չիշուած մարդ, որի անունն էլ կայ մինչեւ այժմ աննկատ մնացած մի յիշատակագրութեան մէջ. 309ա (Ե, լե գլխի վերջ). «Թիշեա՛ յայսմ վայրի զսովեալս հոգեւորական կերակրոյն եւ զյետին քան զամենեւեան ի վաստակս արդարութեան զգրիչս Ստեփանոս, ո՛վ ընթերցողք, եւ վասն սխալանացս անմեղադիր լեւուք»: Այսպիսով, Ամիրշայից եւ Յովհաննէսից բացի, ձեռագրիս վրայ աշխատել է նաեւ Ստեփանոս գրիչը, որն արդէն անփորձ չէր, վարպետ գրիչ էր եւ բազմաթիւ ձեռագրեր²⁹ էր գրել, ուրեմն երեւի հենց նա էլ, աշակերտների հետ փոխնիփոխ գրելուց բացի, ծայրէ ծայր սրբագրել է ամբողջ ձեռագիրը. նորուս գրիչները շատ են սխալուել, Ստեփանոսի սրբագրութիւնները բաւական շատ են, բայց եւ աշակերտների անփորձութիւնը նպաստել է գաղափարի օրինակի շատ երեւոյթների (օրինակ՝ օ վերարտադրելիք աւ-ի) պահպանմանը: Միով բանիւ, անմաքուր տեսք ունենալով հանդերձ, ձեռագիրս խնամքոտ օրինակութիւն է:

1637թ. խօջա՛ Մարգարէի որդի Պետրոսը ձեռագիրս, հաւանաբար Ամիրշից, զնել եւ նուիրել է Շոռոթի Ս. Յակոբ եկեղեցուն (328ա-9ա)³⁰. 60 տարի անց արդէն այն անցել է էջմիածնի մատենադարանին. «Թիշատակ է Միխայէլ պատմագիրքս ի դուռն Ս. էջմիածնի, ի Թուին ՌՃԺ եւ Զ (1667)ումն» (1բ):

3. Գ. Եղմ. հմբ. 307: ՌՀԳ=1624 թ. տեղի՝ անյայտ, Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան. ստացող՝ Կարապետ վ.: 26x20 հրէչփ. մեծութեան 310 էջ (=155 թ.), երկսիւն, վարժ բոլորգիր, 41 տող:

- էջ 175-310. Բուզանդարան պատմութիւնք. իրոստաբանութիւն նախագիտելի է- Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբ[արց]. (վերջին վանկը՝ այլ ձեռքով):

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց. էջ 176՝ Գ, 204՝ Դ, 265՝ Ե, 305՝ Զ³¹:

4. Դ. Եղմ. հմր. 303. ՌՂԸ=1649 թ. տեղի՝ Կոստանդնուպոլիս, Միքայել Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչ՝ Յարութիւն դպիր, ստացող՝ Յակոբ դպիր. գրուելուց կարճ ժամանակ անց նուիրուել է Երուսաղէմի Սրբ. Յակոբեանց վանքին՝ «յիշատակ է Ագաթանգեղոս եւ Միքայել գիրքս ի սուրբ Երուսաղէմ, առ դրան Սուրբ Յակոբայ» (էջ 416): Նախապէս նոյն կազմի մէջ ունեցել է նաեւ Ագաթանգեղոս (այժմ՝ Եղմ. հմր. 314), Խորենացի եւ Եղիշէ (այժմ՝ Եղմ. հմր. 310):

26x20 հրդէփ. մեծութեան 418 էջ (=209 թերթ), թուղթ, երկսիւն, նոտրգիր, 31 տող:

- էջ 235-415 Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է- Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ գիւրեղբայր:

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց. էջ 236՝ Գ, 274՝ Դ, 356՝ Ե, 407՝ Զ²²:

5. Ե. Եղմ. հմր. 1553. ՌՂԸ=1649 թ. տեղի՝ Բաղէշ, Պատմագիրք, գրիչ եւ ստացող՝ Դաւիթ արեղայ Բաղիշեցի՝ որդի Աղէքսանոսի: 14,5x10 հրդէփ. մեծութեան 418 թերթ, միասիւն, նոտրգիր, 23 տող:

Բուզանդարանից առաջ ունի Միքայել Ասորի, յետոյ՝ Սամուէլ Անեցի եւ Աշխարհագրութիւն Մելիքսէդ վրդի: Գրիչը Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի սան, Բաշէղի առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետի աշակերտն է: Բողոքում է. «զի օրինակն փութով կու տանէին, եւ ես փութով գրեցի... վասն այնորիկ նոտր եւ փութով գրեցի»: Այլեւ՝ ունեցել է պատմական տեղեկատու կազմելու նպատակ եւ օրինակուող նիւթերը յաճախ ծաղկաքաղ է արել, իսկ Բուզանդարանի Խոստաբանութիւնը փոխարինել (կամ՝ նրա սկզբից աւելացրել) է հետեւեալով. «Բուզանդ պատմագիրն... զոր ի քարոզութենէ առաքելոյն Թադէոսի, զթագաւորս, զհայրապետս եւ զգործս նոցա եւ զպատերազմ, ի թագաւորութենէն Խոսրովու մինչեւ ի միւսն վերջի ժամանակն: Եւ ի քահանայապետութենէն Վրդանա մինչեւ ցայնոսիկ ի վերջինսն, որ կային գլխաւոր եպիսկոպոսք Հայոց, կարգօք, թուով, համարով կանոնեալ դրոշմեցի»: Այս պատճառով էլ Բուզանդարանը սովորականից տարբեր սկիզբ ունի:

- էջ 216ա-346ա. Բուզանդ. Առաջին գլուխ - Յաղագս որ ինչ յետ քարոզութեան Թադէոսի առաքելոյն... եւ սրբոյն Տրդատայ

կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղ-
բայրանոցն³³ :

6. Զ. Երեւանի հմր. 3071. ՌՃԶ=1657 թ.³⁴, տեղի՝ Յովհաննա-
վանք եւ Յուշոյ վանք, Ժողովածու, գրիչ եւ ստացող՝ Զաքարիա
դպիր Քանաքեռցի: 20,2x14,5 հրդէփ. մեծութեան 462 թերթ, մի-
ասիւն եւ երկսիւն, նոտրգիր, 34-35 տող: Միաբանի՝ «Տ. Շ»: Պա-
րունակում է՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Զենոբ Գլակ, Մատթէոս Ուռ-
հայեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Բուզանդարան, Միքայէլ Ասորի, Յա-
կոբ Ղրիմեցու տոմարագիտական երկերը, եւ ին:

285ա-386ա. Բուզանդական պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն
նախագիտելի է. Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմու-
թեանցս Ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատայ
կայեանք բնակութեանն երի (այսպէս - Գ. Տ-Վ.) գաւառն Տարաւ-
նոյ շինեալ զիւր:

286աբ՝ Խոստաբանութիւն. 285աբ՝ Գլուխք, 286բ-308բ՝ Գ
դպրութիւն. 308բ-10բ՝ Գլուխք, 310բ-355բ՝ Դ դպրութիւն. 355բ-
6բ՝ Գլուխք, 356բ-382ա՝ Ե դպրութիւն. 382բ՝ Գլուխք, 382բ-
386ա՝ Զ դպրութիւն³⁵:

Գրչութեան հանգամանք. «... եղեւ աւարտ եւ ի կատար պատ-
մութեանս, որ կոչի Բուզանդ, որ է Փօստոս ի թուաբերութեանս
հայկազնեա Ռերորդի, ձերորդի եւ Զեակ (1657) թուոյ, ի յերկրիս
Արարատեան, ի նահանգիս Կարբոյ եւ ի սուրբ ուխտս, որ կոչի
Յօհաննա վանք, ընդ հովանեաւ մօր լուսոյ Սուրբ Աստուածածնին...
Եւ գիտեա՛, զի կատարումն սորա եղեւ ի վանս Յուշոյ, ի դրան
Սուրբ Սարգսի զօրավարին եւ որդոյն նորա Մարտիրոսի. եւ ա-
ռաջնորդ Սրբոյս՝ մեծ հռետորն եւ քաջ փիլիսոփոսն Ոսկան վար-
դապետն...» (389ա-90ա)³⁶:

7. Է. Երեւանի հմր. 4584. ՌՃԺէ=1668 թ., տեղի՝ Տիգրա-
ն[ակերտ], Պատմագիրք³⁷, գրիչ՝ Աբրահամ երէց, ստացողք՝ Ղարա-
դաշ մականուամբ խոջայ Աւետիս եւ խոջայ Սահակ Ամթեցիներ:
28x20,3 հրդէփ. մեծութեան 389 թերթ, թուղթ, նոտրգիր, երկսիւն
(գրադաշտը՝ 20,5x14), 56 տող: Միաբանի՝ «4.Т»: Ունի՝ Խորենացի,
Ասողիկ, Լաստիվերցի, Եւսեբիոսի Պատմութիւն եկեղեցական,
Ագաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, Մեսրոպ երէց, Յովհան Մամի-
կոնեան, Բուզանդարան, Եղիշէ, ԿԶ գլուխ Պատմութեան Օրբելեա-
նի, Պատմութիւն Հացունեաց խաչի, Սոկրատի Եկեղեցական պատ-
մութիւն, Միքայէլ Ասորի, Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակե-

ցի, Թովմա Մեծոփեցի (եւ վարք իւր ի Կիրակոսէ Բանասիրէ), Պատմութիւն Սմբատ սպարապետի եւ Ղեւոնդ երէց:

Բուզանդարանի սկզբում (186ա) ունի հետեւեալ մուտքը. «Իւրաքանչիւր ոք ի կորովաբան եւ յիմաստախոհ արանց յազգին իւրում զժամանակագրութիւնս կարգեալ ձեռնարկեաց, առ որս երեւելագոյն քան զյոյրովս Եւսեբի երանելի ի մէջ առաջնոցն եւ վերջնոցն. եւ զհետ նորա Սոկրատէս պատմագիր՝ ալլովք բազմօք: Իսկ մերայինս ազգի ասել առաջին պատմագիր զԱգաթանգեղոս, որ գրեաց զպատմառ լուսաւորելոյ զՀայս սրբոյն Գրիգորի նորասքանչ համբերութեամբ, եւ ապա Մովսէս Խորենացի հաւաստապատմ, եւ զկնի Եղիշէ եւ Ղազարիկ, եւ Փօստոս, որ է Բուզանդ պատմիչ յառաջ քան զինքն: Զայս չափ բանս ի Գաւազանագրոցն գրեցաք՝ ի Սամուէլի քահանայի ասացեալ վասն պատմագրոց կարգի. եւ հասեալ ի Փօստոս, որ է Բուզանդ Պատմիչ. օգ[ն]եա իսկ եւ Բան եւ է»³⁸:

- 186ա-217ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատա կայեանք՝ բնակութեանն էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբայրանոցս. (փակագծինը՝ ալլ ձեռքով):

186ա՝ Խոստաբանութիւն. 186ա՝ Գլուխք, 186բ-93ա՝ Գ դպրութիւն. 193ա-4ա՝ Գլուխք, 194ա-207ա՝ Դ դպրութիւն. 207ա՝ Գլուխք, 207բ-16ա՝ Ե դպրութիւն. 216ա՝ Գլուխք, 216ա-7ա՝ Զ դպրութիւն. (Դ-Զ դպրութիւններ շարադրանքի մէջ գլուխների խորագրերը չունի. գուցէ զեղչել է ծաւալը փոքրացնելու համար, որովհետեւ գիրը շատ մանր եւ խիտ է՝ աշխատել է քիչ տեղում շատ բան տեղաւորել):

8. Ը. Երեւանի հմր. 1482. ՌՃԻէ=1678 թ., տեղի՝ Ալիփուղար գիւղ, Պատմագիրք³⁹, գրիչք՝ Գրիգոր, Թովմա, ստացող՝ Մինաս Համթեցի: 31x22,7 հրդչփ. մեծութեան 558 թերթ, երկսիւն, նոսր-գիր, 41 տող: Միաբանի՝ «3.Մ»: Պարունակում է՝ Խորենացի, Ասողիկ, Լաստիվերցի, Եւսեբիոսի Պատմութիւն եկեղեցական, Ագաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, Մեսրոպ երէց, Յովհան Մամիկոնեան, Բուզանդարան, Եղիշէ, ԿԶ գլուխ Օրբելեանի, Միքայէլ Ասորի, Խորենացույ Աշխարհացոյց, Կիրակոս Գանձակեցի, Սոկրատայ Եկեղեցական պատմութիւն: Ինչպէս տեսնում ենք, Միաբանը իրաւացի է՝ «տփի կազմութեամբ» նրա այս Մը շատ նման է Դին, այսինքն⁴⁰, նախորդ՝ Երեւանի հմր. 4584 ձեռագրին, որից եւ օրինակ-լած կարող էինք համարել սրա նիւթերի մեծ մասը⁴¹, նաեւ՝

Բուզանդը, եթէ չլինէր այն հանգամանքը, որ ի տարբերութիւն նախորդի, սա բոլոր դպրութիւններէ շարադրանքի մէջ ունի գլուխներէ խորագրերը: Սակայն Բուզանդարանից անմիջապէս առաջ (278ա) կայ Երեւանի 4584ի՝ Սամուէլ Անեցոյց առնուած մուտքը:

- 278ա-329ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սըրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբայր:

278ա՝ Խոստաբանութիւն. 278աբ՝ Գլուխք Ա-ԻԱ, 279ա-89ա՝ Գ. դպրութիւն. 289ա-90ա՝ Գլուխք Ա-ԾԹ, 290բ-312ա՝ Դ. դպրութիւն. 321աբ՝ Գլուխք Ա-ԽԴ, 313ա-27ա՝ Ե. դպրութիւն. 327աբ՝ Գլուխք Ա-ԺԶ, 327բ-9ա՝ Զ. դպրութիւն:

9. Թ. Եղմ. հմր. 230. 1678 թ.⁴², տեղի՝ Երուսաղէմ, Պատմագիրք, գրիչ եւ ստացող՝ Սարգիս եպս. Եւդոկիացի (Սահէթճի)⁴³: 28x20 հրդէփ. մեծութեան 546 էջ (=273 թերթ), թուղթ, երկսիւն, նոսրագիր, 42 տող: Ունի նաեւ Ագաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, Գիւտ նշխարաց Լուսաւորչի, Խորենացի եւ Եւսեբիոսի Պատմութիւն եկեղեցական:

- էջ 261-382. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սըրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբ:

Սկիզբ գլխոց եւ դպրութեանց. էջ 261՝ Գ, 287՝ Դ, 343՝ Ե, 377՝ Զ⁴⁴:

10. Ժ. Վենետիկի հմր. 721/915⁴⁵. ՌՃԽԹ=1700 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, Հաւաքածոյ. Աւգերեան ցուցակից ի վեր ճանաչուած իբրեւ «Թաճախապատում Դ». 20,5x14,8 հրդէփ. մեծութեան 380 թղթի թերթ (էջակալուած՝ 1-746). միջանի ձեռքի արտադրանք, միասիւն, նոսրագիր, 32-33 տող: Թաճախապատումից բացի պարունակում է Ագաթանգեղոս, Եզնկայ երիցու Նշանագիր կարգաց, ժամանակը հայրապետացն Հայոց, Դաշանց թուղթ, ժամանակագրութիւն Սամուէլի Անեցոյց, Աշխարհագրութիւն, Անանիայի Շիրակացոյ Որպիսութիւն կենացն եւլն.:

- 265ա-375ա (էջ 525-745). Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է. [Ա]յս ինչ է ի դպրութիւնս

երրորդ պատմութեանցս... եւ սրբոյն Տրդատայ կայանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ գիւր եղբ (այսպէս - Գ. Տ-Վ.): Նոյն՝ 375ա երեսին շարունակում է՝ «Բուզանդ պատմագիր օրինակն մինչեւ աստ էր. անմեղադիր լերուք»: Յիշ. 375ա. «Ո՛վ սուրբ ընթերձողք, լիչեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զգծագրող սորին Ջմիւռնացի Մարգար էրէց՝ ի վայելումն անձին իւրոյ. թվին Ռձնթ (1700), Յուլիսի ժե (15), ի Կոստանդնուպօլիս»: Սա վերաբերում է միայն Բուզանդի հատուածին. ձեռագրի մնացեալ մասերը լիշատակարան չունեն, թուագրելի են ժէ. դարով⁴⁶:

11. Ի. Երեւանի հմր. 3079. Ռձկթ-ՌձՀթ=1700-30ականներ, տեղի՝ Կ. Պոլիս, ժողովածու: Ձեռագրացուցակում նկարագրուած է իբրեւ «ժէ. դ. եւ 1700 թ.»՝ երկու մաս ունեցող, երկրորդ մասը Պոլսում գրուած ձեռագիր⁴⁷, իրականում գրուած է եօթ տարբեր գրիչների ձեռքով եւ ունի ի մի կազմուած, սակայն՝ իրարից անկախ երեք մաս⁴⁸: Ներկայացնում ենք միայն մեզ հետաքրքրող վերջինը. 20,5x15,5 հրդէփ. մեծութեան 120 թերթ (թթ. 259ա-378բ՝ խիստ եզրահատուած), երկսիւն, շղագրանման, անկանոն նոտրգիր, 33 տող: Միաբանի՝ «1.K»:

Գրչի լիշատակարանը ճշգրիտ պատճէնն է նախորդ՝ Ժ օրինակի լիշատակարանի. 378ա. «Ո՛վ սուրբ ընթերձողք, լիչեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զգծագրող սորին Ջմիւռնացի Մարգար էրէցս. ի վայելումն անձին իւրոյ. թվին Ռձնթ (1700), Յուլիսի ժե (15), ի Կոստանդնուպօլիս»: Ժամանակին ուրիշների նման, մենք եւս այս լիշատակարանը վաւերական ենք դիտել, ուստի եւ Բուզանդի այս օրինակի գրչութեան ժամանակը համարել ենք 1700 թ.⁴⁹: Վենետիկեան ձեռագրին ծանօթանալուց յետոյ հարկադրուած ենք սրբագրելու այս թուագրումը. թէեւ նկատելի է երկու ձեռագրի գրերի գծագրական պատկերի որոշ մերձաւորութիւն, սակայն Ժ օրինակի գիրը համեմատաբար կանոնաւոր նոտրգիր է, իսկ սրանը՝ աւելի շղագրանման, խրթին եւ դժուար ընկալելի, ուստի հակուած ենք պակաս հաւանական համարելու այն բացատրութիւնը, թէ Մարգար Ջմիւռնացի գրիչը նոյն 1700 թ. կրկին օրինակած լինի իր՝ մի անգամ արդէն գրած ձեռագիրը (մեքենաբար կրկնելով առաջինի լիշատակարանի անգամ ամսաթիւը): Նկատի ունենալով, որ սրա առաջին՝ հիմնական մասը՝ թթ. 1ա-228բ (Գաւազանագիրք Մարտիրոսի Օպաւացույ) մեզ արդէն ծանօթ Մարգիւս Սահէթճի եպիսկոպոսի ձեռքով Պոլսում գրուել է 1720ին, երկրորդը՝ 229ա-258բ, նոյն Պոլսում ձեւաւորուել է 1727ի շուրջ, աւելի ճշմարտանման ենք համարում այս ենթադրութիւնը.

ձեռագրի ֆալստոս պարունակող մասը (թթ. 259ա-378բ) մի այլ ձեռքով⁵⁰ կարող է օրինակուած լինել 1720-30ականների շուրջ: Ըստ այսմ, որոշ իմաստով սրբագրելի է Միաբանի՝ այս ձեռագրի գրչին տուած գնահատականը. «Մարգար երէցը շատ տգէտ, կիսագրագէտ գրիչ է, ամէն տողում ունի վրիպակներ. բայց այսուամենայնիւ ֆալստոսի քննադատական հրատարակութեան ժամանակ անտես չէ կարելի առնել»⁵¹: Այսինքն՝ իրականում Մարգար Զմիւռնացի գրիչն այնքան տգէտ կամ կիսագրագէտ չէ, որքան այս՝ ի օրինակի անանուն գրիչն է. համեմատութիւնը հաստատեց, որ նա իսկապէս գաղափարել է Մարգար գրչի՝ Ժ ձեռագրից, սակայն, վերջինիս բազմաթիւ կանոնաւոր բառեր այս ձեռագրում ստացել են հիմնովին աղաւաղ եւ անտրամաբանական տեսք:

12. Լ. Վենետիկի հմր. 1188/890. Անթուական. ըստ ամենայնի՝ Ժէ դ., տեղի՝ անյայտ, Գրիչ՝ Պետրոս վարդապետ: Բուզանդարան⁵²: 27,1x18,5 հրէշփ. մեծութեան 188(+2՝ սկ.՝ Ա-Բ) թերթ, թուղթ, երկսիւն (գրադաշտը՝ 21,5x13,1), բոլորգիր, 25 տող. գրուած մասն ունի ա-յհա՝ յետագայ էջակալում:

- 1ա-184բ Բուզանդարան պատմութիւնք. իրոստաբանութիւն նախագիտելի - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանց... եւ սրբոյն Տրդատայ կայսեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինել զիւր եղբ⁵³:

78ա. Բարի եւ մեծանուն սուրբ հայրապետիս բարեխաւսութեամբ աւգնեա Գրիստոս Աստուած Պետրոս վարդապետիս՝ մեղապարտ գրչիս⁵⁴:

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց՝ 1ա՝ Գ, 38ա՝ Դ, 122բ՝ Ե, 176ա՝ Զ:

Ինչպէս ասել ենք, մեր համեմատութեան հիման վրայ այս ձեռագիրը համարում ենք վենետիկեան առաջին, հետեւեալը՝ նաեւ յաջորդ հրատարակութիւնների հիմք:

13. Խ. Վենետիկի հմր. 1176/887. Ժէ. դ., տեղի՝ [Կ. Պոլիս, Ամիոն], Հաւաքածոյ⁵⁵: 428 թերթ (բացթողումներով էջակալուած 1-858). բաղկացած է տարբեր տեսակի թղթերի վրայ, տարբեր ձեւերի նոտրով գրուած չորս ինքնուրոյն ձեռագրից:

Ա՝ թթ. 1-193 (էջ 1-392. թուղթը ողորկ, երեք կիսալուսնի, եզերքին ծաղկի եւ այլ զարդերի լուսադրոշմով). գրիչ՝ Պօղոս երէց Մարգուանցի (156ա). պարունակում է Մեսրոպայ երիցու Վարք սրբոյն Ներսիսի, Մատթէոս Ուռհայեցի, Խորենացու Ողբ, Պատմութիւն երկոտասան առաքելոց եւլն:

Գ՝ ԹԹ. 332-374 (էջ 667-752. լուսադրոշմ՝ սափոր, բոլորակի մէջ խաչ եւ վեցթեւ աստղ). բովանդակութիւնը՝ Թովմա Մեծոփեցի. գրչութեան թուակա՞նն է՝ 363բ. «Ի ՌԼԹ» (1590) թվականիս»:

Դ՝ ԹԹ. 375-428 (էջ 753-852. լուսադրոշմը՝ խարսխանման զարդ) ունի միայն Ներսիսի Շնորհալուոյ թուղթ ընդհանրական. «Գրեցաւ թիւնին ՌԽԶ (1597) ամին»:

Բ մաս-ձեռագիրը Բուզանդարանն է (այստեղ այլ նիւթեր չկան)՝ ԹԹ. 194-331 (էջ 393-666. անհարթ թուղթ, լուսադրոշմը՝ բոլորակի մէջ խաչ). գրիչ՝ Յարութիւն դպիր. նոտրգիր, գրութիւն՝ միասին, գրադաշտը 17x11,4, տող՝ 24-27:

Տախտակէ միջուկով դրոշմազարդ կաշեկազմի զարդերը բնորոշ են ԺԸ. դարին, սակայն Բուզանդարանի մասը վերաբերում է ըստ ամենայնի ԺԵ. դարին⁵⁶:

- 194ա-329բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ... եւ սրբոյն Տրդատա կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնո չինեալ զիւր:

Սկիզբ գլխոց եւ դպրութեանց՝ 194ա՝ Խոստաբանութիւն, 194բ՝ Գ, 226ա՝ Դ, 288բ՝ Ե, 325ա՝ Զ:

Յիշ՝ 226ա (Երրորդ դպրութեան վերջում) «Յիշեցէք զգծող գրչիս Յարութիւն դպրիս. լիշեալ լիցիք անմահ Որդոյն Աստուծոյ. եղիցի, եղիցի», ապա՝ 330ա. Փառք... ամէն: Գրեցաւ /// սակաւ խրատաբանս մեղաւոր եւ անարժան ոտից փոշի հող եւ մոխիր ձեռամբս /// յայս յանուն /// եւ զուսուցիչ իմ գտէր Միքայէլ. կարգ քահանայութեան հաստատ պահեսցէ՝ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, որում փառք յաւիտեանս. ամէն⁵⁷: Եւս առաւել սկիզբն պատճառ եղողս յօրինակս եւ յաւրինակարանս այսմ հոգեւոր խրատական բանիս, եւ զմեզ յանդիմանէ, ուսուցանէ, դարձեալ կրկին կու խրատէ զմեզ. ապինիազ թագաւորէն կու խնդրեմ որ հանապազ»:

Յատկանշական է յ նախդրի կիրառութեան անհարթութիւններով. անհրաժեշտ տեղում չի դնում, փոխարէնն առատօրէն դնում է անհարկի տեղերում. «յաշխարհէ Հայոց» բացառականի տեղ աւելի յաճախ ունի «աշխարհէ Հայոց» անհարթութիւնը. «Արշակ արքայ Հայոց» ուղղականի տեղ ունի «յԱրշակ յարքայ Հայոց» եւլն. այսպիսի ընթերցումները եւ առատօրէն առկայ սխալ բառանշատումները քննական հրատարակութեան մէջ նշանակելի չեն: Ունի նաեւ այլ մանր չիշատակագրութիւններ, որոնք թոյլատրում են ձեռագիրս համարելու ազգակից շարքիս՝ Ամիրի միջավայրից ծագած Բ օրինակին:

14. Ծ. Վենետիկի հմր. 1646/919. Ժ. տեղի՝ անյայտ. «Հա-
ւանաբար Պոլիս»⁵⁸, Բուզանդարան: 21,3x15,5 հրդչփ. մեծութեան
127+7 (վջ.՝ պհպ.) թղթի թերթ, երկսին (գրադաշտը՝ 16.2x10,6),
նոտր, 30 տող: 1ա՝ «Ի գրոց անկելոց ի ձեռս Հ. Մկրտիչ վարդա-
պետին Աւգերեան, ի Պօլիս, 1806, ՌՄԾԵ»:

- 2ա-125ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն
նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմու-
թեանցս... եւ սրբոյն Տրդատայ կայանք բնակութեան էր ի գա-
ւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր եղբարց:

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց 2ա՝ Գ, 27բ՝ Դ, 84ա՝ Ե, 120ա՝
Զ:

15. Կ. Եղմ. հմր. 436. ՌՃԾԶ=1707 թ. տեղի՝ [Կ. Պոլիս], Եւ-
սեբիոսի Պատմութիւն եկեղեցական, Խորենացի եւ Բուզանդարան,
գրիչ՝ Աստուածատուր երէց Ղալաթացի, ստացող՝ Տիրացու Մա-
ղաքիա [ձեռահիւրճեալն]: 24x17 հրդչփ. մեծութեան 362 թերթ,
երկսին, նոտրգիր, 33 տող:

- 259ա-361բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանու-
թիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատ-
մութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդա-
տայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր
եղբ:

Գլուխք եւ սկիզբք դպրութեանց. 259բ՝ Գ, 279բ՝ Դ, 326ա՝ Ե,
357բ՝ Զ⁵⁹:

Եթէ ոչ գրչի, ապա անպայման մօտ ժամանակակցի (գուցէ՝
ստացողի)՝ ձեռքով սրբագրուած է. նոյն ձեռքով ձախ լուսանցում
եւ սիւնակամէջերին, ըստ գլուխների, տողերը համարակալուած
են. առաջինը՝ 1, 7րդը՝ 2, 14րդը՝ 3 եւ այսպէս շարունակ⁶⁰:

16. Հ. Վենետիկի հմր. 2460/925. ՌՄԼԲ=1783 թ., Բուզանդա-
րան. Հ. Մկրտիչ վ. Աւգերեանի կազմած գոյքամատեանում բնո-
րոշուած է այսպէս. «Թիւ 35 թ. է., տպ[ագիր], ուղղագ[րեալ] ձե-
ռ[ամբ] Գէորգ Տէր Յովաննիսեանի»: Յաջորդ տեղեկութիւնները
քաղում ենք Հ. Սահակ վ. ձեմճեմեանի վերոյիշեալ նամակից եւ
նրա տարամադրած երկու թերթ պատճէնից. ձեռագրի մէջքին
փակցուած թերթիկի վրայ (գուցէ նոյն վարդապետի ձեռքով)
գրուած է. «Բուզանդ, տպ. Կ. Պօլսոյ, ուղղագրեալ»: Հ. Վարդան վ.
Հացունին այս օրինակը ժամանակին հանել է ձեռագրերի շարքից,
փոխարէնը մոծեկով մի Բժշկարան, աւելի ուշ Հ. Սերովբէ վ. Ա-

գլխանը նոր՝ 2460 համարի ներքոյ կրկին մուծել է ձեռագրատուն: Կազմի Ա. փեղկից յետոյ դրուած թերթի երկրորդ երեսին նոյն Աւգերեան վարդապետի ձեռքով գրուած է. «Ջայս Բուզանդ ուղղագրեալ ի միոյ ձեռագրէ, առաքեաց տիրացու Գէորգն Տէր Թոհանխան, յամի 1783, ի սեպտ»: Նոյն թերթի վերին կէսին, երեւի արդէն Գէորգ Պալատեցու ձեռքով, անկասկած իր համեմատած օրինակից առնելով, գրուած է Սամուէլ Անեցուց քաղուած մուտքը. «Իւրանքաչիւր ոք ի կորովաբան եւ յիմաստախոհ արանց», որ մեզ ծանօթ է Երեւանի հմր. 4584ից եւ հմր. 1482ից (վերջը՝ մի փոքր փոխուած): Սա էլ նշանակում է, որ Պալատեցին Պոլսի տըպագիրը համեմատել է այս երկու ձեռագրից մէկի կամ նրանց հետ կապ ունեցող մի այլ օրինակի հետ: Այս հանգամանքը միաժամանակ իրաւունք է տալիս Պալատեցու բաղդատած օրինակը պայմանականօրէն թուագրելու յիշեալ ձեռագրերի ժամանակով՝ 1668-78 թթ., այլեւ՝ աւելի վստահօրէն տեղորոշելու եւ համարելու՝ ծագած Ամիր-Տիգրանակերտի միջավայրից⁶¹:

17. 2. Վիեննայի հմր. 819. ՌՅԱ=1852թ., Բուզանդարան: Սա վենետիկի Ա՝ 1832թ. տպագիրն է, որ «Առաքեաց ի Կ. Պոլսոյ վ. Հ. Պողոս Ծովնանեանց. 1852, ուղղեալ ըստ հին անթուական ձեռագրի», որ բոլորգիր է եղել:

- էջ 1-272. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինքն է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ սրբոյն Տրդատայ կայեանք բնակութեան էր ի գաւառն Տարօնոյ շինեալ զիւր. ամէն:

«Համեմատութիւններէն կը տեսնուի, որ բնագրական եւ պատմական բաւական շատ տարբերութիւններ (գլխակարգութիւնք կը պակսին) կան Վենետիկեան 1832ի տպագրութեան եւ նկատի առնուած բոլորգիր անթուական ձեռագրին միջեւ»⁶²: Համեմատուած ձեռագրի գրիչը Ստեփանոսն է. Դ. դպր. ժգ. գլխի վերջում ունեցել է. «աւգնեա Քրիստոս Աստուած մեղապարտ գըրչիս Ստեփանոսի եւ ողորմեա աւուրն դատաստանի»: Համոզուած ենք, որ այդ օրինակը եղել է Արմաշի վանքի հմր. 37՝ ներկայ շարքի Էք ձեռագիրը, որից նոյն Ծովնանեանը նոյն 1852ին Պոլսում օրինակել եւ Վիեննա է ուղարկել Վիեննայի մատենադարանի հմր. 236 ձեռագիրը (Միքայէլ Ասորի)⁶³. վերջինիս գաղափար օրինակը պարունակել է նաեւ Բուզանդարան. Ծովնանեան վարդապետը նախընտրել է առաջինն արտագրել, երկրորդը՝ բաղդատել իր ունեցած տպագրի հետ:

Առ այս կան թուացեալ հակասութիւններ. առաջինն այն է, որ հմր. 236ում Բուզանդարանի գրիչ Ստեփանոսի մասին խօսք չկայ: Ներկայ բաղդատեալ օրինակում էլ չկայ հմր. 236ի ունեցած գաղափար օրինակի գլխաւոր լիշատակարանի մնացորդը, ըստ որի ձեռագիրն Ամիրում գրուել է «ի դպրատանն Մինաս գրչի, ձեռամբ աշակերտացն իմոց»: Բայց այս դէպքում եւս կրկնուած է ներկայ շարքի Բ՝ Երեւանի հմր. 1867 ձեռագրի կարգը. գլխաւոր լիշատակարանում ասուած է. «գրեցաւ... ձեռամբ սարկաւագացն Ամիրշին եւ Յովնիսին, որ սկիզբն առնէին գրչութեան եւ ուսանէին առ ոտս տէր Մինաս գրչի», իսկ շարագրանքի մէջ՝ գլուխներից մէկի վերջում նոյն Ստեփանոսը խնդրում է լիշել իրեն. «լիշեալ... գգրիչս Ստեփանոս»: Երկրորդ հակասութիւնը՝ այս օրինակի գաղափարը համարուած է բոլորգիր, իսկ Արմաշի ձեռագիրը նոտր էր, լուծելի է նրանով, որ բոլորգիր էին վերջինիս խորագրերը: Միաժամանակ, Վիեննայի այս բաղդատեալ օրինակի եւ մեր շարքի Բ օրինակի ձեռագրի ընթերցումները հիմնականում նոյնական են:

18. Ղ. Վիեննայի հմր. 762. 1910-1911 թթ., Բուզանդարան, Կարին, գրիչ՝ Հ. Քերովբէ վ. Յովնանեան, ստացող՝ Մխիթ. միաբ. Վիեննայի: 25,5x20,5 հրդչի. մեծութեան 158 թերթ, թուղթ, միասիւն (գրադաշտը՝ 22,5x16), շղագիր, 26 տող: Օրինակուած է Կարնոյ Արծնեան վարժարանի հմր. 55 (շարքիս՝ Քա) ձեռագրից, ուրեմն եւ, նրա թուագրման համաձայն, ներկայացնում է ԺՁ.-ԺԷ. դդ. ձեռագրի պատկերը:

- 2ա-156բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելիք - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ զայն արձակեաց: Եւ այս ամենայն իրքս վասն ձիոյն եղեն: Ապա այլոն թէ ոչ կամօք աղէբողոն արկեալ (2, ը. տպ. Վեն., 1933, էջ 271, տ. 1վ.):

Սկիզբք գլխոց եւ դպրութեանց. 2բ՝ Գ, 38 ա՝ Դ, 107բ՝ Ե, 152ա՝ Զ⁶⁴:

ԹԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

19. Ճ. Երեւանի հմր. 6321. Ռ-ՀԳ=1624 թ., Ժողովածու, գրիչ՝ Գրիգոր, 26,5x20 հրդչի. մեծութեան 61 թերթ, երկսիւն, նոտր-գիր, 33 տող⁶⁵: Միաբանի՝ «8.N»: Նախապէս լրիւ ունեցել է Միքայէլ Ասորու ժամանակագրութիւնը, Բուզանդարան եւ Պատմութիւն Աղեքսանդրի (տե՛ս 11բ). մնացել է առաջինի վերջը, իսկ երկրորդից՝ մինչեւ Դ դպրութեան ծա գլխի սկիզբը (Բուզանդի

հատուածը նախապէս եղել է 85 թերթ. ընկած է մօտաւորապէս 35ը). այսպէս՝

- 12ա-61ա. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ համակ սրով եւ սուսերօք եւ ի սլաքս եւ տէգս նիգակաց գըրտունս երեսաց մերոց ջնջեցաք: Եւ /// (հմմտ. տպ. Վենետիկ, 1933, էջ 168, տող՝ 5վ.):

Բուզանդարանը գրել սկսել է՝ «ի թուին ՌՃԳ (1624) Յուլիս ամսոյ ի ին (25) սկսանի Բուզանդայ գրել. օրհնեայ ինձ Հոգիդ սուրբ Աստուած» (12ա). սա գրչի՝ մինչ այժմ յայտնի միակ յիշատակագրութիւնն է. երկրորդը գտանք ձեռագրի համեմատութեան ընթացքում. 46բ1՝ «Բարի եւ մեծանուն սուրբ հայրապետիս բարեխօսութեամբ օգնեայ Քրիստոս Աստուած Գրիգոր գրչիս, եւ ողորմեա յաւուրն դատաստանին. եւ մի անտես առնել քան զի գինք արեան քո եմք»: Շուրջ մէկ դար անց՝ ՌՃՀԱ՝ 1722 թ. Ստեփաննոս վ. Ագուլեցին այն նուիրել է Մաղարդայ Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքին (11բ), իսկ երկու տարի անց՝ «Ես Մելքոն էրէցս Հին Զուղայեցի գտի արդեօք հիմնարկութիւնս Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային ըստ վկայելոյն Միխայելեան գրքիս՝ ի ձորակն Շամբոյ Ներքնոյ, ընդ որս եւ հայի ի Գողթան գաւառ, մերձ ի Մաղարդ, ի յեզր Երասխ գետոյն. ՌՃՀԳ (1724) թվ. Հոգտեմբեր ի Դ (24) օրն» (8բ-9ա՝ ստ. լուսանցում): Ձեռագրի գրչութեան վայրն անյայտ է, սակայն սկզբնաթերթի (12ա) ձեւաւորումով, «Բուզանդարան» բառի Բ թռչնագիր գլխագրով նմանում է Բ՝ երեւանի հմր. 1867՝ Ամիրդում գրուած ձեռագրին:

20. Մ. Երեւանի Հմր 6554. ԺԸ. դ. 22x16,5 հրդչփ. մեծութեան 50 թերթ, թուղթ, երկսիւն, նոսրգիր, 21 տող:

- 1ա-50բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստաբանութիւն նախագիտելի է - Այս ինչ է... եւ հանդերձեաց կազմեաց թագաւորն Յունաց զկանայս թագաւորին Պարսից մեծաւ պատուով եւ զամենայն գերու /// (Գ, իս՝ տպ. Վենետիկ, 1933, էջ 68, տ. 2ն.՝ ունի ամբողջ Գ դպրութիւնը՝ բացի վերջին երկու տողից)⁶⁶:

21. Յ. Վիեննայի հմր. 967. ԺԸ դ., Բուզանդարան, գրիչ, եւն.՝ անյայտ: 16,5x11 հրդչփ. մեծութեան 165 թերթ, թուղթ, միասիւն (գրադաշտը՝ 12,5x7) շղագիր, 22 տող:

Բուզանդարան պատմութիւնք - Այս ինչ է դպրութիւն երրորդ պատմութեանց ժամանակագիր կանոնք մատենից... իսկ իբրեւ երեկոյ եղեւ՝ ժամ ընթրեաց թագաւորին Պարսից քանզի սո-

վորութիւն էր Հայոց թագաւորին բազմական անդէն ընդ նմին առ նմա ի նորուն տախտին արկանել բազմական, օրէնք էին զի թագաւորն Պարսից եւ թագաւորն Հայոց ի ||| (Դ, Ծդ՝ տպ. Վենետիկ, 1933, էջ 174, տ. 10ն.):

«Դարձեալ շատ մը մասեր համառօտուած են. եղած հրատարակութիւններուն հետ լիապէս չի համընթանար: Վերջաւորութեանը բաւական թուով դատարկ թուղթ ձգած է. գուցէ բնագրին արտագրութեան շարունակութեանը համար, սակայն այդ տեղի չէ ունեցած»⁶⁷:

ՀԱՏՈՒԱԾԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ⁶⁸

22. Ն. Երեւանի հմր. 2748. ՌՀԳ=1624 թ., Ժողովածու, տեղի՝ Տարօն, գրիչք՝ տարբեր, ստացող եւ սրբագրող՝ Մարտիրոս վ. առաջնորդ Մշոյ Ս. Կարապետի: 27,5x21 հրդչփ. մեծութեան 359 թերթ, երկսիւն, նոտրգիր, 30-33տող: Բազմաբովանդակ եւ լաւ ժողովածու է (358ա՝ 1671 թ. ստացել է Վարդան Բաղիշեցին), բայց ունի Բուզանդարանի միայն իրոստաբանութիւնը⁶⁹:

- 132բ. Թառաջաբան պատմագրոց Փոստոսի, որ է Բուզանդ - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... առ ի զաւգուտն ժառանգել որք միանգամ կամին սրտի մտաւք հասու լինել սմին, զոր ասելոցս եմ խոստումն:

23. Ծ. Երեւանի հմր 1862. ՌՂ=1641 թ., Ժողովածու, տեղի՝ Նոր Զուղա՞, գրիչ՝ Ըռամանոս, ստացող՝ Սահակ վ. Զուղայեցի: 20x14 հրդչփ. մեծութեան 265 թերթ, նոտրգիր, 30 տող: Միաբանի՝ «7.R»: Ունի Մովսէս իշորենացի, Եղիշէ, մասն Բուզանդարանի, Քարոզք Տաթեւացու եւ Որոտնեցու, Վասն Լոշտակի: Գրչի լիշտակարանները⁷⁰ (65ա, 135ա, 145ա, 163բ) տալիս են հետեւեալը. 1641ին Ըռամանոս գրիչը ձեռագիրս գրել է Սահակ վարդապետ Զուղայեցու համար. սա էր «աշակերտեալ եւ ուսեալ ի գիրս աստուածային եւ կարգ առեալ հրեշտակաց ի ձեռն րաբունի եւ քաջ արհի իշաչատուր վարդապետէ» (163բ): Վերջինս, անկասկած, Մովսէս Տաթեւացու նշանաւոր աշակերտը եւ Նոր Զուղայի առաջնորդն է. ստացողի «Զուղայեցի» մականուն-ծննդավայրի անընդհատ չեղտումը մտածել է տալիս, որ ձեռագիրը, գուցէ, գրուել է ո՛չ Նոր Զուղայում:

Ձեռագիրս ամբողջական է՝ առանց ընկած մասերի կամ թերթերի. նախապէս (ո՞ւմ) արած ընտրութեամբ, առանց դպրութեան կամ գլխահամարներ նշելու: Գրուած է Բուզանդարանի 20 գլուխ

(Գ. Ժդ, Զ. Ժգ, Դ. Է-Ժ, Ե. Իե-Իը, Լե-Լդ, Զ. ա), որոնց օրինակումը չեստագայում դարձել է աւանդույթ: Այս հատուածներէ քաղում-մէկ-տեղումն ինքնին մատենագրական հետաքրքիր եւ հետազօտման արժանի երեւոյթ է, այդ պատճառով եւ մանրամասն ներկայացնում ենք աւանդույթը կրող ժամանակագրօրէն առաջին այս ձեւագիրը:

- 164ա-184բ. Ի Բուզանդրեան պատմութենէ

1. Գ Ժդ. 164ա. Յաղագս վարուց եւ գործոց մեծին Դան-իէլի առ Աստուծոյ...

2. Զ Ժգ. 167ա. Յաղագս Գընգայ սրբոյ եւ առաքինոյ, որ էր գլխաւոր յայնմ...

3. Դ Է. 167բ. Յաղագս սքանչելեացն Աստուծոյ, որ եղեն ի Ներսէս կամ ի Բասիլիոս...

4. Դ Ը. 168բ. Յաղագս թէ որպէս կայսրն Վաղէս հալածեաց...

5. Դ Թ. 170ա. Յաղագս թէ որպէս արարին գերանելին Բասիլիոս եպիսկոպոսն...

6. Դ Ժ. Թէ զիարդ կոչեաց կայսրն Վաղէս...

7. Ե Է. Յաղագս մահուան Արշակայ Թագաւորին Հայոց...

8. Ե Իե. Յաղագս տեսեան որ երեւեցաւ արանցն սրբոց անապատաւորաց...

9. Ե Իգ. Յաղագս սրբոյն Շաղիտայի...

10. Ե Իէ. Յաղագս սրբոյն Եպիփանոս...

11. Ե Իը. Յաղագս մեծամեծ նշանացն եւ սքանչելացն... ի Մամբրէ...

12. Ե Լե. Յաղագս գալոյն Մանուէլի ի գերութենէն Պարսից...

13. Ե Լը. Յաղագս թէ զիարդ... Մանուէլ... ձեռն ետ ի Թագաւորն Պարսից...

14. Ե Լթ. Յաղագս Գումանդ Շապուհն...

15. Ե Խ. Յաղագս Վարազայ...

16. Ե Խա. Յաղագս Մուկանայ...

17. Ե Խբ. Յաղագս խաղաղութեան ամս է...

18. Ե Խգ. Յաղագս Մերութանայ Արծրունոյ, որ հանդերձ եկն ի վերայ Մանուէլի...

19. Ե Խդ. Յաղագս թէ զիարդ Թագաւորեցոյց Մանուէլ գմանուկն Արշակ...

20. Զ ա. Յաղագս ընդ երկու բաժանելոյ աշխարհին Հայոց...

Վերջին գլխի աւարտին անմիջապէս յարում է. «Աստի վայր զՄովսիսի Պատմագրէն՝ յերրորդ հատորէն գի'տ, ի քառասներորդէն յերկրորդէն կարգաւ. աւրհնեալ է Աստուած յամենայն ժամ». այսինքն՝ պատմութեան շարունակութիւնն իմանալ ցանկացողին առաջարկում է կարգալ խորենացու Գ գրքի խբ. գլուխը:

24. Ո. Երեւանի հմր. 7029. ՌՃԳ=1654 թ., Ժողովածու, տեղի՝ Կ. Պոլիս, գրիչ Յովհաննէս դպիր, ստացող՝ Թամուր Ակնցի: 15x10 հրդէփ. մեծութեան 204 թերթ, միասիւն, նոտրգիր, 16 տող:

Ունի Բուզանդարանի միայն Ե դպրութեան լզ-խդ գլուխները (94ա-119բ):

Ձեռագրացուցակում մեզ հետաքրքրող մասը բնորոշուած է. «Ի պատմութենէն Փաւստոսի Բուզանդացոյ», իսկ իրականում է՝ 1ա-119բ. [Մեսրոպայ երիցոյ] «Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի հայրապետին Հայոց»¹: Վերջին մասում նրա ուշ՝ ընդարձակուած, տարբերակների կարգով բերում է Բուզանդի Ե լե գլխից քաղւած՝

91ա-4ա. «Վասն քաջին Մուշեղայ մահուն՝ զօրավարին Հայոց եւ Վրացի Թագաւորէն Վարազդատայ» գլուխը, ապա հենց այստեղից շեղում է Մեսրոպ երէցի գործի կարգից (հմմտ. Երեւանի ձռ. 6047, 80բ, տ. 3վ.) եւ թէ՛ խորագրերի, թէ՛ շարադրանքի որոշ ազատ վերարտադրութեամբ ներկայացնում Բուզանդարանի Ե լզ-խդ գլուխները (7029, 94ա-119բ), որ առաւելապէս արժէք ունի Մեսրոպ երէցի գործի գրական պատմութեան համար, իսկ Բուզանդարանի բնագրի կազմութեան ժամանակ կարող է օգտագործուել խիստ զգուշութեամբ:

25. Զ. Երեւանի հմր. 3965. 1624ից յետոյ-1684ից առաջ, Ժողովածու, տեղի՝ Կամենից եւ Պոլիս, գրիչ Ներսէս դպրապետ, ստացող՝ Եփրեմ պատրիարք Պոլսոյ (1684 թթ.): 19x16 հրդէփ. մեծութեան 116 թերթ, միասիւն, նոտրգիր, 25-31 տող: Միաբանի՝ «լրութեան համար... 2»: Ունի՝ Սամուէլ Անցի, Մասն Աստուածաբանութեան Ալեքստի, Պողոմէոսի Աշխարհացոյց, եւ այլ մասունք², որոնց շարքում.

- 112բ-4ա. «Յաղագս Յովհաննու եպիսկոպոսի եւ վարուց նորա...», որ Բուզանդարանի Զ դպրութեան ը-Ժ՝ տխրահամբաւ Յովհան եպիսկոպոսին նուիրուած երեք գլուխն է:

26. Պ. Երեւանի հմր. 4351+8813+6714. ՌՃԼԷ=1688 թ.⁷³, Ժողովածու, տեղի՝ [Նոր Զուղա]⁷⁴, ստացողը՝ նախ Մնացական Զու-

ղայեցի, ապա՝ Յովհաննէս, յետոյ՝ Եսայի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսք Աղուանից: 20,5x15 հրդէփ. մեծութեան 186+26+97=309 թերթ, թուղթ, միասին, նոտրգիր, 32, 33 եւ 26-27 տող: Միաբանի՝ «2.Ար.»:

Պարունակում է խորենացի (4351, 1գ-105բ), Եղիշէ (4351, 105բ-8813, 1ա), Ի Բուզանդարանէ (8813, 1ա-26բ), Մասն պատմութեան մեծին Ներսիսի՝ Մեսրոպայ երիցու (Տեսիլ մեծին Ներսիսի, Յաղագս պեղծ Նեոխն յայտնելոյ՝ 6714, 1ա-13բ) եւ Պատմութիւն Վարդանայ Արեւելցու (6714, 14ա-97բ): Տփի կազմութեամբ (խորենացի, Եղիշէ, Ի Բուզանդէ) եւ այլ նշաններով նման է Սահակ Զուղայեցու օրինակին (Շ.՝ Երեւանի հմր. 1862) եւ գուցէ հենց նրանից էլ օրինակուել է: Պարունակում է նրա իսկ ունեցած գլուխները:

- 8813, 1ա-26բ. «Ի Բուզանդրեան պատմութենէ»՝ Գ ժդ, 2 ժգ, Դ է-ժ, Ե է, Իե-իւր, լէ-լւդ, 2 ա⁷⁵:

27. Զ. Երեւանի հմր. 8344 ժէ. դ., Ժողովածու, գրիչ Աստուածատուր երէց. ստացող՝ Աղէքսանդր վարդապետ [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]: 15,5x10,8 հրդէփ. մեծութեան 165 թերթ, թուղթ, երկսին, նոտրգիր, 20 տող⁷⁶: Ունի Մեսրոպ երէցի Պատմութիւն Ներսիսի մեծի, ԿԶ գլուխ Պատմութեան Օրբելեանի, իսկ դրանցից առաջ.

- 1ա-47ա. «Ի Բուզանդրեան պատմութենէ». 20 գլուխ՝ Նոր Զուղայից ծագող միւս ձեռագրերի կարգով. Գ ժդ, 2 ժգ, Դ է-ժ, Ե է, Իե-իւր, լէ-լւդ, 2 ա: Վերջում ունի Շ օրինակից յայտնի աւարտը. «Եւ աստի վայր զՄովսիսի Պատմագրէն՝ յերրորդ հատորէն գի'տ, ի քառասներորդէն յերկրորդէն կարգաւ», որից եւ նկարագրողն ընկել է թիւրիմացութեան մէջ. «Ի պատմութենէ Փաւստոսի Բուզանդի (վերագրեալ Մովսիսի խորենացու)»⁷⁷:

27ա Զա. Լոնդոն, Վելլքոմ հաստատութիւն (Wellcome Institute) հ. 6. 1693 թ., Ժողովածու, գրիչ՝ Աղէքսանդր [Զուղայեցի⁷⁸], ստացող՝ մահդասի խոջա Աւետիք: Կաշեկազմ, 228 թերթ, թուղթ, 16x10 հրդէփ., միասին, նոտրգիր, 20 տող⁷⁸:

- 222բ-227ա. «Վարդ անկարգ կաթողիկոսաց. Ի Բուզանդէական վիպագրութեամբ» եւ պարունակում է վերջինիս 2 դպրութեան բ-դ, ը-ժ գլուխները՝ Զաւէնի, Շահակի, Ասպուրակէսի եւ համբաւաւոր Յոհան եպիսկոպոսի մասին:

28. Ռ. Երեւանի հմր. 1785. 1700 թ., Ժողովածու, տեղի՝ [Նոր Զուղա]⁷⁹, գրիչ՝ Տէր Աստուածատուր, ստացող Աղէքսանդր վ. [Զուղայեցի, Նոր Զուղայի առաջնորդ, ապագայ կաթողիկոսը]: 21,2x15 հրդէփ. մեծութեան 283 թերթ, թուղթ, միասիւն, նոտորգիր, 19 տող: Ունեցած նիւթերը Բուզանդարանի ականդոյթի հետ կապ չունեն, արդիւնք են ստացողի ճաշակի եւ պէտքերի, ուստի չենք ներկայացնում:

- 204ա-207բ. «Վարք անկարգ կաթողիկոսաց. ի Բուզանդեան վիպագրութենէ» եւ պարունակում է վերջինիս 2 դպրութեան բ-դ, Ե-Ժ գլուխները՝ Զաւէնի, Շահակի, Ասպուրակէսի եւ համբաւաւոր Յոհան եպիսկոպոսի մասին: Օրինակութիւնն ազատ է՝ բնագրի կազմութեան ժամանակ պէտք է գզուչ լինել. միւս կողմից՝ Բուզանդարանի գրական պատմութեան ականդոյթի համար ուշագրաւ է թէ՛ քաղուածքի խորագիրը եւ թէ՛ բովանդակութիւնը⁸⁰:

29. Ս. Երեւանի հմր. 6096. 1701 թ., Ժողովածու, տեղի՝ [Նոր Զուղա]⁸¹, ստացող՝ Աղէքսանդր վ. [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]: 15x10 հրդէփ. մեծութեան 247 թերթ, միասիւն, նոտորգիր, 18 տող: Ունի՝ Պատմութիւն Վարուց Յովհաննու Ոսկեբերանի, Առաքելի Սիւնեցոյ Գովեստ ի Ս. Աստուածածինն, Վասն միաբանութեան Հայոց եւ ձեռնադրութեան կաթողիկոսի եւ՝

- 242ա-ճա. Վասն անկարգ կաթողիկոսաց ի Բուզանդեան վիպագրութենէ:

Սա նախորդ (Ռ) ձեռագրի նման եւ նրա կարգով 2 դպր. բ-դ եւ Ե-Ժ գլուխներն է. իսկ այս փաստն արդէն մտածել է տալիս, որ գուցէ այդ ընտրութեան հեղինակը հենց ստացող Աղէքսանդր վարդապետն է: Հենց նա էլ գրչութիւնից անմիջապէս յետոյ ձեռագիրը նուիրել է՝ «Առ մեծարգոյ եւ գերապատիւ եղբայրն իմ Յոհան վարդապետն յիշատակի նուաստ Տէր Աղէքսանդր վարդապետէ, ի թուին ՌԾ (1701) եւ յամսեանն Յունիսի երկոտասան» (4ա): 1751 Յունիսին ձեռագիրը պատկանում էր ոմն հանգուցեալ Յովհաննէս Դանիէլեան Մայիլովի այրի Եթարին (246բ), իսկ մէկ դար անց էր՝ «Գրչագիր ի մատենից գրադարանի Աւետիքայ Մկրտչեան Էնֆիաճեանց, ի 1855 ամի, ի Տփիսիս» (4ա)⁸²:

ՃԱՌԸՆՏՐԱՅԻՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ⁸³

30. Վ. Երեւանի հմր. 1522, ձառնտիր Յովհաննապանքի: Միաբանի՝ «Տնագոյն խմբի» Ա. Նոյն հեղինակը, մեր վկայակոչած յղուածից բացի, այս յաջորդ՝ Տ ձեռագրերին նուիրել է մի այլ

օգտաշատ ուսումնասիրութիւն⁸⁴ եւս, որի մէջ ի թիւս այլ (երբեմն վիճալարոյց) եզրակացութիւններ, մեր կարծիքով ձեռագրերը թուագրել եւ բնորոշել է բաւական ճշգրիտ: Այս ձեռագրին վերաբերող մեր մի յօդուածում⁸⁵ էլ ճշգրտուել են նրա գրչութեան որոշ հանգամանքներ: Պարզուածի ուրուապատկերը հետեւեալն է. Ժամանակ՝ 1165-1185 թթ. միջեւ, առաւել մօտաւոր 1180 թուականի շուրջ, տեղի՝ Թովհաննավանք (Արագածոտն), գրիչ՝ Թովհաննէս քհն., ստացող՝ Ռուբէն կուսակրօն քահանայ՝ ուսուցիչ Թովհաննավանքի դպրոցի: 52,3x33 հրդէփ. մեծութեան՝ լաթի 570 թերթ, երկսիւն (մէկը՝ 38,5x19), անցման (արեւելեան) բոլորգիր, 37-42 տող:

Քանի որ Միաբանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ այս երկու ձեռագրերը «տարբեր խմբերի ներկայացուցիչներ են, նման, բայց ո՛չ նոյն բովանդակութեամբ. կան վարքեր եւ ճառեր, որ գտնուում են մէկում եւ պակասում են միւսում»⁸⁶, ուստի նախընտրում ենք, կրկին Միաբանին⁸⁷ հետեւելով, երկուսի բովանդակութիւնը ներկայացնել միասնաբար՝ երկրորդի գրչութեան եւ արտաքին հանգամանքների պատկերումից յետոյ:

Ունեցած նիւթերի կարգում ի՞նչ հերթական համարի տակ բերել է Գ բ-գ, Ժա, ե-զ, Ժբ, Ժդ, Ե իզ-իէ. ապա՝ ի՞նչ համարի ներքոյ՝ մի խորագրով, իբրեւ մի նիւթ՝ Դ ծգ-ծէ գլուխները, որոնք բռնուում են ձեռագրի 272բ-282բ թերթերը: Շատ ուշագրաւ է թէ՛ ընտրութիւնը եւ թէ՛ համարակալման այս ձեւն ինքնին:

31. Տ. Երեւանի հմր. 3777. 1185-8 թթ.⁸⁸, Սաղմոսավանքի ճառընտիր, տեղի՝ Սաղմոսավանք, գրիչ, կազմող, ստացող՝ Մարկոս եւ Մխիթար եղբարք: 53x33 հրդէփ. մեծութեան 480 թղթի թերթ, Միաբանի՝ «Հնագոյն խմբի» B:

- 364բ-372բ էջերում ունի Գ բ-գ, Ժա, ե-զ, Ժբ, Ժդ, ապա՝ կրկին իբրեւ մի նիւթ՝ Դ ծգ-ծէ գլուխները, այսինքն՝ նախորդի ունեցածից պակասում են Ե իզ-իէ գլուխները:

Վ եւ Տ օրինակների պարունակած փաւստոսեան հատուածների ընդհանուր պատկերը հետեւեալն է⁸⁹:

1. Գ բ. Վ 272բ. Տ 364բ. Վասն մեծի քահանայապետին Գրիգորի Հայոց Լուսաւորիչի եւ սրբոյն Արիստակիսի որդւոյ նորին, եւ նոցին շիրմացն - Արդ, ի թագաւորութեան Տրդատայ...

2. Գ գ. Վ 272բ-3բ, Տ 364բ-5բ. Յաղագս Վրթանայ մեծի քահանայապետի որդւոյ Գրիգորի - Ապա յետ այսորիկ թագաւորեաց խոսրով կոտակ...

3. Գ. Ժա. Վ 273բ-5ա, Տ 365բ-7ա. Յաղագս մեծի պատերազմին Պարսից եւ Հայոց ընդ միմեանս եւ անկանելոյ ի պատերազմին զաւրավարին Վաչէի եւ մահուան խոսրովա արքայի, եւ փոխելոյ յաշխարհէս մեծ հայրապետն Վրթանէս - եւ յետ այսորիկ յաւել եւս լինել մարտ...

4. Գ. Ե. Վ 275բ-6ա, Տ 367բ-8ա. Վասն որդւոցն Վրթանա, որոց անուանք առաջ նոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք մեծ քահանայապետին...

5. Գ. Գ. Վ 276բ-7ա, Տ 368ա. Յաղագս սրբոյ հայրապետին Գրիգորիսի վախճանին - Այլ վասն Գրիգորիս եպիսկոպոսի որդւոյ Վրթանիս...

6. Գ. Ժբ. Վ 277ա-8ա, Տ 368բ-70ա. Յաղագս Թագաւորելոյ Տիրանայ յետ հաւր իւրոյ, եւ Թէ որպէս Յուսիկն յետ հաւր իւրոյ Վրթանա կալաւ զաթոռ հայրապետութեանն, եւ Թէ որպէս սպանաւ ի Տիրանայ յարքայէ յաղագս յանդիմանութեան - եւ յանցանելն յաշխարհէ Թագաւորին խոսրովու...

7. Գ. Ժդ. Վ 278ա-81ա, Տ 370ա-2բ. Յաղագս վարուց եւ գործոց մեծին Դանիելի քահանայի առն Աստուծոյ, եւ Թէ որպէս յանդիմանեաց զԹագաւորն Տիրան եւ կամ որպէս պատուհասեալ մեռաւ ի նմանէ - Բայց յայժամ դեռեւս կենդանի էր ծերունին սուրբ...

8. Ե. Իգ. Վ 281աբ, Տ չունի. Յաղագս Շաղիտայի աշակերտի նորին - Շաղիտայս այս սուրբ...

9. Ե. Իէ. Վ 281բ-2ա, Տ չունի. Յաղագս Եպիփանու - Երանելի սուրբն Եպիփան ընկեր էր սրբոյն Շաղիտայի...

10. Դ. Ժգ եւ Ժէ. Վ 282աբ, Տ 372բ. Վկայութիւն Զուլթա երիցու յերկիրն Պարսից որ էր յԱրտաշատ քաղաքէ - Ապա իբրեւ չոգան տարան յերկիրն Պարսից...

32. Բ. Փարիզի Ազգային գրադարանի Հմր 178. ԺԲ. դ., տեղի՝ անյայտ, Տօնական, գրիչ՝ Պաւղոս: 51x32,5 հրդչփ. մեծութեան՝ լաթի 643 թերթ, հաստ բամբակէ թուղթ, երկսիւն (մէկը՝ 41,5x11), ընտիր երկաթագիր, 42 տող⁹⁰: Ունի միայն Դ, է՝

- 148բ. Յաղագս սքանչելեացն, որ եղեն ի Ներսէս եւ ի Բասիղիոս եւ վասն նախանձուն Եւսեբի առ Բասիղիոս - Իսկ եպիսկոպոսն Կեսարու Եւսեբիոս յորժամ ետես զարմանալիսն զնախ իջանելն աղանոյն յերկնից...

33. Յ. Վենետիկի հմր. 17/200. Ճառընտիր Ա, ՈՀԳ=1224 Թ., 50x30 հրդչփ. մեծութեան 564 թղթէ թերթ, երկաթագիր, 41 տող. գրիչ՝ Թաղէոս կրօնաւոր, ծաղկող՝ Ղազար վ. եւ Վարդան, վայր՝ Վանք կամ անապատ՝ Գերեզման Ս. Լուսաւորիչի (տեղը⁹¹), ստացող՝ Կոստանդին վանահայր Ս. Լուսաւորիչի անապատ-գերեզմանի⁹¹: Պարունակում է միայն Գ դպրութեան ե եւ զ գլուխները. այսպէս՝

- 118բ1-120ա1. Պատմութիւն որդոցն Վրթանիսի, որոց անուանքն են այս. առաջնոյն Գրիգորիս եւ երկրորդն Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք էին մեծի քահանայապետին սրբոյն Գրիգորի... եւ ամ յամէ աշխարհաժողով ժողովուրդք ի մի վայր ժողովեալ կողմանցն այնոցիկ, զսորա զաւր տաւնեն զյիշատակ քաջութեանն եւ ցնծան ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն⁹²:

34. Ի. Վենետիկի հմր. 1014/201. Ճառընտիր Բ, ԺԲ.-ԺԳ. դղ., տեղի եւ այլ տեղեկութիւնք՝ անյայտ: 33,4x24,5 հրդչփ. մեծութեան 496 թերթ, 33 տող. գրիչք՝ Հայրուկ, Սարգիս, Վարդան, Մերունի եւ Աւետիս⁹³: Ա Ճառընտրի նման ունի Գ դպրութեան ե եւ զ, նաեւ Ե դպրութեան իդ⁹⁴ գլուխները. այսպէս՝

- 202բ2-203բ2. Պատմութիւն վասն որդոցն Վրթանայ, որոց անուանքն են. այս առաջնոյն Գրիգորիս, երկրորդն Յուսիկ - Այս Առիստակէս եւ Վրթանէս որդիք էին մեծի քահանայապետին Գրիգորի... եւ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց գոհանայր եւեթ յամենայն ժամ անդադար:

- 203բ2-204բ1. Յաղագս սրբոյն Գրիգորիսի վախճանին - Այլ վասն Գրիգորիսի՝ որդու Վրթանայ, եղբաւրն Յուսիկան... եւ ամ յամէ աշխարհաժողով ժողովուրդք ի մի վայր ժողովեալ կողմանցն այնոցիկ, զսորա զաւր տաւնեն զյիշատակ քաջութեանն եւ ցնծան ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն⁹⁵:

- 29բ1-36ա1. Յաղագս վախճանի սուրբ քահանայապետին Ներսիսի եւ թէ որպէս յաղագս յանդիմանելոյ նորա զՊապ արքայն Հայոց՝ եւ մեռանի ի ձեռաց նորա մահու դեղաւք. իսկ թագաւորն Պապ ամաւթալի ախտիւն արուական... եւ զՍուրբ Հոգին հակից եւ փառակից Հաւր եւ որդու յաւիտեանս յաւիտենից ամէն⁹⁶:

35. Փ. Վենետիկի հմր. 1554/205. Ճառընտիր Զ, ԺԲ. դ., 1114ից քիչ անց, տեղի՝ հաւանաբար Մաշկեւորի վանք: 26,5x17,5 հրդչփ. մեծութեան 216 թերթ, 22-24 տող, ստացող՝ Մաշկեւորի վանահայր Դաւիթ⁹⁷: Ա ճառընտրի նման ունի միայն Գ դպրութեան ե եւ զ գլուխները՝ այսպէս՝

- 141բ-144ա. Պատմութիւն սրբոց հայրապետացն Հայոց Առիստակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն եւ Գրիգորի - Այս Առիստակէս եւ Վրթանէս որդիք էին մեծի քահանայապետին Գրիգորի... եւ զամենայն առուրս կենաց իւրոց գոհանայր եւեթ յամենայն ժամ անդադար զՏեառնէ Աստուծոյ:

- 144ա-146ա. Յաղագս սրբոյն Գրիգորիս ի վախճանին - Այլ վասն Գրիգորիսի Եպիսկոպոսի՝ որդւոյ Վրթանայ, եղբաւրն Յուսկան... եւ ցնծային ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն⁹⁸:

36. Ք. Երեւանի հմր. 6196. 1227 թ.⁹⁹, տեղի՝ Խլաթ, Խորձի անապատ, ձառընտիր, գրիչ՝ Ներսէս, ստացող՝ Վարդան վ.: 50x33 հրդէփ. մեծութեան 612 թղթի թերթ, երկսիւն, բոլորգիր, էջում 38-39 տող:

- 149բ-150բ. Պատմութիւն վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն են այս՝ առաջնոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք էին մեծի քահանայապետին սրբոյն Գրիգորի...

- 150բ-151բ. Յաղագս Գրիգորիսի վախճանին - Այս վասն Գրիգորիսի Եպիսկոպոսի որդւոյ Վրթանայ...

37. Օ. Եղմ. հմր. 97. ԶՀէ=1328 թ. տեղի՝ Սկեւռա անապատ, ձառընտիր (Վարք սրբոց՝ Վկայաբանք), գրիչ՝ Յովհաննէս որդի Սարգսի, 31x24 հրդէփ. մեծութեան 796 թղթի էջ (398 թերթ), երկսիւն, բոլորգիր, 30 տող:

- էջ 224բ. Պատմութիւն վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն առաջնոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք էին մեծ քահանայապետին Գրիգորի...

- 227բ. Յաղագս Գրիգորիսի վախճանին - Այս վասն Գրիգորիսի Եպիսկոպոսի որդւոյ Վրթանայ...¹⁰⁰:

38. Ֆ. Վենետիկի հմր. 512/202. 1637 թ., տեղի՝ Երուսաղէմ, ձառընտիր Գ., գրիչ՝ Մկրտիչ Ղազարեանց, ստացող՝ Զաքարիա քհն. Իովիցի¹⁰¹: 28,8x20,5 հրդէփ. մեծութեան 650 թերթ, 32 տող: Կրկին պարունակում է Գ ղպրութեան եւ եւ զ գլուխները այսպէս՝

- 640բ-641բ. Պատմութիւն վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն առաջնոյն Գրիգորիս եւ երկրորդին Յուսիկ - Այս Վրթանէս եւ Արիստակէս որդիք էին քահանայապետին Գրիգորի... եւ զամենայն առուրս կենաց իւրոց գոհանայր եւեթ յամենայն ժամ անդադար փառաւորելով զԱստուած յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

- 641ա-642ա. Յաղագս Գրիգորիսի վախճանին - Այլ վասն Գրիգորիսի Եպիսկոպոսի՝ որդւոյ Վրթանայ... եւ ամ յամէ աշխարհաժողով ժողովուրդք ի մի վայր ժողովեալ կողմանց այնոցիկ, զաւր տաւնին յիշատակ քաջութեան, եւ ցնծան ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս¹⁰²:

ՅԱՅՍՄԱՌՈՒՐԱՅԻՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ¹⁰³

39. Կա. Վիեննայի հմր. 7. 1439 թ., տեղի՝ Եկեղեաց եւ Դարանաղեաց գաւառ, ի վանս Աւագ (Երզնկա), Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Սիմոն աբղյ, ծաղկող՝ Նաղաշ Քարիմ, ստացող՝ Մովսէս քհն.:

- 367ա. Արաց Իէ, Փետր. Գ. Վարք սրբոյն Շաղիտայի եւ Եպիփանն՝ աշակերտաց մեծին Դանիէլի - Սոքա աշակերտք էին Դանիէլի քորեպիսկոպոսի... »¹⁰⁴: Բուզանդարանի Ե դպր. իզ-իէ գլուխների յայսմաւուրային միակցումն է:

40. Կր. Օքսֆորդի հմր. 30՝ Ms. Marsh 438 (I-III). 1482 թ., տեղի՝ անյայտ, Յայսմաւուրք:

- 283ա. Արաց 27, Փետր. 3. [Վարք սրբոյն Եպիփանու եւ Շաղիտայ]:

- 284ա. Արաց 27, Փետր. 3. [Վկայաբանութիւն Զուրիթայ երիցու]¹⁰⁵:

Նոյն Ե, իզ-իէ եւ Դ, ծղ հատուածների վերաշարադրանքն է:

41. Կգ. Վիեննայի հմր. 10. ԺԶ. դ., տեղի՝ անյայտ, Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Յակոբ երէց (օգնականք՝ Մարգարէ, Պօղոս):

- 296բ. Վարք եւ յիշատակ Եպիփանու եւ Շաղիտայ եւ այլ սրբոցն - Սոքա աշակերտք էին սրբոյն Դանիէլի...

- 297բ. Յայսմ աւուր Վկայաբանութիւն Զրւատայ քահանայի - Արքայն Պարսից Շապուհ գերեաց զաշխարհս Հայոց...

Կրկին՝ Ե, իզ-իէ եւ Դ ծղ (Զրւատայ-Զուրիթայ) գլուխների վերաշարադրանքն է՝ «տեղ տեղ բառ առ բառ»¹⁰⁶:

42. Կգ. Վիեննայի հմր. 128. ԺԵ.-ԺԶ. դդ., տեղի՝ անյայտ, Վարք Հարանց, գրիչ, ստացող՝ Պետրոս եւ Կարապետ:

- 123բ-124ա. Սուրբ հարցն աւանդութեանն յաղագս մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի - Արք երկու աշակերտք սրբոյն Դանիէլի՝ աշակերտի սրբոյն Գրիգորի, կրանաւորեալ ի յանապատս... անուն միոյն Եղիտեա՝ ազգաւ ասորի, եւ միւսոյն Եպիփան՝ ազգաւ յոյն...:

Կրկին վերաշարադրանքն է (եղիտեա=Շաղիտա) Բուզանդա-
րանի Ե, իը գլխի. «ուրիշ խմբագրութեամբ, բայց արժանի ու-
շագրութեան»¹⁰⁷:

43. Մե. Վիեննայի հմր. 79. ԺԹ. դ., «Հատընտիր հաւաքումն
բանից» գրաբար սովորելու համար հիմնականում տպագիրներից
օրինակուած մի տեսակ Գրաբարի ծաղկաքաղ, որ ունի. 4ա «Բու-
զանդ (Զուրթայ մասը)»¹⁰⁸. Միաբանի՝ «լրութեան համար... 1»¹⁰⁹:

ԿՈՐՈՒՍԵԱԼ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ¹¹⁰

44. Կա. Կարին, Արծնեան վարժարանի հմր. 55. ԺԶ.-ԺԷ.
դդ.¹¹¹, տեղի՝ [Մ շո՞յ] Ս. Կարապետ. Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդա-
րան, գրիչ՝ Սարգիս, ստացող՝ Տէր Համազասպ: 34x25 հրդէփ. մե-
ծութեան 331 թերթ (չհամարակալած), թուղթ, միօրինակ բոլոր-
գիր, 24-25 տող: Միաբանի՝ «10S»¹¹²:

- 184ա-331բ.¹¹³ Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստալբանու-
թիւն նախագիտելի - Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմու-
թեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... եւ զայն արձակեաց:
Եւ այս ամենայն իրքս վասն ձիոյն եղեն: Ապա այլն թէ ոչ կամօք
աղէքողոն արկեալ (Զ, Ը., տե՛ս՝ տպ. Վենետիկ, 1933, էջ 271, տ.
1վ.)¹¹⁴:

45. Կբ. Արմաշի վանքի հմր. 37. 1607-1638 թթ. միջեւ, տեղի՝
Ամիթ. Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչք՝ [Ստեփանոս] եւ
աշակերտք Մինաս գրչի: 21x15 հրդէփ. մեծութեան 335 թերթ,
թուղթ, երկսիւն (մէկը՝ 16,5x4,5), նոտրգիր, խորագրերը՝ բոլոր-
գիր, 27 տող, գծանկար խորան՝ 183ա. Բուզանդարանի սկզբում:
Միաբանի՝ «6. Арм.»:

4ա. Յանկ Միխայէլ՝ գրոց. Ա-ԻԴ, ԻԵ. Յաղագս Բուզանդայ
Հայոց պատմութեան: 5ա-182բ. ժամանակագրութիւն Միքայէլի
Ասորու:

- 183ա-335բ. Բուզանդարան պատմութիւնք. Խոստալբանու-
թիւն նախագիտելի է - Այս ինքն է ի դպրութիւնս երրորդ պատ-
մութեանցս ժամանակագիր կանոնք մատենից... (վերջնատողը չի
բերել):

Սկիզբք գլխոց եւ դպրութեանց. 185ա՝ Գ, 220բ՝ Դ, 294ա՝ Ե,
330ա՝ Զ:

Եիչ. 335բ. «Փառք... գրեցաւ Միխայիլս եւ Բուզանդարանս ի
դպրատանն նուաստ Մինաս գրչի, ձեռամբ աշակերտացն իմոց, ի

դուռն Ս. Կիրակոսի եւ մօրն նորա Յուդիտայի, ի մայրաքաղաքս
յԱմիթ, յառաջնորդութեան Տէր Բարսեղ աստուածաբան վարդա-
պետին... յիշեսջիք զմեղուցեալ նուաստ Մինաս գրիչս...¹¹⁵»:

Սրանից օրինակուած՝ Վիեննայի հմր. 819ում Ստեփանոս
գրչի անուան առկայութիւնը թոյլ է տալիս մտածելու, որ ձեռագ-
իրս նման է մեր շարքի Բ օրինակին (Երեւանի հմր. 1867), գրուել
է նրա գրութեան թուականի՝ 1622ի շուրջ եւ ծագում է նոյն գա-
ղափար օրինակից, ըստ այդմ՝ պէտք է անվերապահ ընդունել
Յակոբ Թօփճեանի դիտողութիւնը, թէ՛ «նման տպագրին, որուն
ընթերցումները աւելի մաքուր եւ ճիշդ են, քան գրչագրինը»:

46. Կգ. Չնքուշ, Սիրահայեաց Ս. Աստուածածին վանք. «16.
Բիւզանդ փոստոս պատմագիր. փոքր դիրքով, մաքուր գրով, թե-
րի»¹¹⁶:

Այսպիսով, այստեղ ներկայացրինք Փաւստոսի Պատմութիւնը
պարունակող 47 ձեռագիր. 18ը ամբողջական, 3ը՝ թերի, 3ը՝
կորուսեալ (ընդամենը՝ 24. ամբողջի կէսից աւելին). միջանկեալ
դիրք ունեցող՝ առանձին դիտելի խումբ են հաստուածական օրի-
նակութիւնները՝ 9 միաւոր. կրկին առանձին, բայց այլ աւանդութ-
ների կրող ու արտայայտիչ են ճառընտրային 9ը եւ յայտնաբե-
րային 5ը (ընդամենը՝ 14): Աւելորդ չհամարելով, մի հայեացքով
ընդգրկելի դարձնելու համար, կարճ բնորոշումներով պատկերենք
բոլոր ձեռագրերի ամփոփ ցանկը.

ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ

1. Ա. Եղմ. հմր. 341. ՌԽԸ=1599 թ., Բաղէշ, Պատմագիրք,
գրիչ՝ Մարտիրոս, ստացող՝ Ագարիա կթղ. Սսոյ:

2. Բ. Երեւանի հմր. 1867. 1622 թ., Ամիդ, Պատմագիրք,
գրիչը՝ Ստեփանոս, Ամիրշահ, Յովհաննէս սրկ.՝ աշակերտք Մինաս
գրչի:

3. Գ. Եղմ. հմր. 307. 1624 թ., տեղի՝ անյայտ, Միքայէլ Ասորի
եւ Բուզանդարան, ստացող՝ Կարապետ վ.:

4. Դ. Եղմ. հմր. 303. 1649 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, Միքայէլ Ասո-
րի եւ Բուզանդարան, գրիչ՝ Յարութիւն դպիր, ստացող՝ Յակոբ
դպիր. գրուել է Եոսսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի համար:

5. Ե. Եղմ. հմր. 1553. 1649 թ., տեղի՝ Բաղէշ, Պատմագիրք,
գրիչ եւ ստացող՝ Դաւիթ արեղայ Բաղիշեցի՝ որդի Աղէքսանոսի:

6. 2. Երեւանի հմր. 3071. 1657 թ., տեղի՝ Յովհաննավանք եւ Յուշոյ վանք, ժողովածու, գրիչ եւ ստացող՝ Զաքարիա դպիր Քանաքեռցի:

7. 3. Երեւանի հմր. 4584. 1668 թ., տեղի՝ Տիգրան[ակերտ], Պատմագիրք, գրիչ՝ Աբրահամ երէց, ստացողը՝ խոջայ Աւետիս-Ղարաղաչ եւ խոջայ Սահակ Ամթեցիներ:

8. Ը. Երեւանի հմր. 1482. 1678 թ., տեղի՝ Ալիփուղար գիւղ, Պատմագիրք, գրիչը՝ Գրիգոր, Թումա, ստացող՝ Մինաս Համթեցի:

9. Թ. Եղմ. 230. 1679 թ., տեղի՝ Երուսաղէմ, Պատմագիրք, գրիչ եւ ստացող՝ Սարգիս եպս. Եւդոկիացի (Սահէթճի):

10. Ժ. Վենետիկի հմր. 721/915. 1700 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, Բուզանդ, գրիչ եւ ստացող՝ Մարգար երէց Զմիւռնացի:

11. Ի. Երեւանի հմր. 3079. 1720-30ականներ, տեղի՝ Կ. Պոլիս, Բուզանդ:

12. Լ. Վենետիկի հմր. 1188/890. Ժ. դ., տեղի՝ անյայտ, Բուզանդ:

13. Խ. Վենետիկի հմր. 1176/887. Ժ. դ., տեղի՝ Կ. Պոլիս կամ Ամիդ(°), Հաւաքածոյ, գրիչ՝ Յարութիւն դպիր՝ աշակերտ Միքայէլ երիցոյ:

14. Ծ. Վենետիկի հմր. 1646/919. Ժ. դ., տեղի՝ անյայտ, Բուզանդարան:

15. Կ. Եղմ. հմր. 436. 1707 թ., տեղի՝ [Կ. Պոլիս], Պատմագիրք, գրիչ՝ Աստուածատուր երէց Ղալաթացի, ստացող՝ Տիրացոյ Մաղաքիա (Ճեւահիրճեա՞ն):

16. Հ. Վենետիկի հմր. 2640/925. 1783 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, (Ամիդում 1668-78 թթ. շուրջ գրուած օրինակի հետ բաղդատուած տպագիր), Բուզանդ:

17. 2. Վիեննայի հմր. 819. 1852 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, (1607-38 թթ. Ամիդում գրուած ձեռագրի հետ բաղդատուած տպագիր), Բուզանդ:

18. 2. Վիեննայի հմր. 762. 1910-1 թ., տեղի՝ Կարին (Գաղափարը՝ Ժ. Ժ.-Ժ. դդ. [Մշո՞ւ] Ս. Կարապետում Տէր Համազասպի համար Սարգիս գրչի գրած ձեռագիր), Բուզանդ:

ԹԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

19. Ճ. Երեւանի հմր. 6321. 1624 թ., տեղի՝ անյայտ (ձեւաւորումով մօտ է Բաղէշ Ամիդի ձեռագրերին), ժողովածու:

20. Մ. Երեւանի հմր. 6554. ԺԸ դ., տեղի՝ անյայտ, Բուզանդ:

21. Ե. Երեւանի հմր. 967. ԺԸ. դ., տեղի՝ անյայտ, Բուզանդ:

ՀԱՏՈՒԱԾԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

22. Ն. Երեւանի հմր. 2748. 1624 թ., տեղի՝ Տարօն, ժողովածու, գրիչը՝ տարբեր, ստացող էւ սրբագրող՝ Մարտիրոս վ. առաջնորդ Մշոյ Ս. կարապետի:

23. Շ. Երեւանի հմր. 1682. 1641 թ., տեղի՝ Նոր Զուղա, ժողովածու, գրիչը՝ Ըռամանոս, ստացող՝ Սահակ վ. Զուղայեցի:

24. Ո. Երեւանի հմր. 7092. 1654 թ., տեղի՝ Կ. Պոլիս, ժողովածու, գրիչ Յովհաննէս դպիր, ստացող՝ Թումա Ակնցի:

25. Զ. Երեւանի հմր. 3965. 1624-1684 թթ. միջեւ, տեղի՝ Կամենից եւ Պոլիս, ժողովածու, գրիչ՝ Ներսէս դպրապետ, ստացող՝ Եփրեմ պատրիարք Պոլսոյ (1684 թ.):

26. Պ. Երեւանի հմր. 4351+8813+6714. 1688թ. տեղի՝ [Նոր Զուղա], ժողովածու, ստացողը՝ նախ Մնացական Զուղայեցի, ապա՝ Յովհաննէս, յետոյ՝ Եսայի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսք Աղուանից:

27. Զ. Երեւանի հմր. 8344. Ժ. դ., տեղի՝ [Նոր Զուղա], ժողովածու, գրիչ Աստուածատուր երէց, ստացող՝ Աղէքսանդր վարդապետ [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]:

27ա. Զա. Լոնդոն, Վելքոմ Հաստատութիւն (Wellcome Institute) հ. 6. 1693 թ., ժողովածու, գրիչ՝ Աղէքսանդր [Զուղայեցի], ստացող՝ մահադասի խոջա Աւետիք:

28. Ռ. Երեւանի հմր. 1785. 1700 թ., տեղի՝ [Նոր Զուղա], ժողովածու, գրիչ՝ Տէր Աստուածատուր, ստացող Աղէքսանդր վ. [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]:

29. Ս. Երեւանի հմր. 6096. 1701 թ., տեղի՝ [Նոր Զուղա], ժողովածու, ստացող՝ Աղէքսանդր վ. [Զուղայեցի՝ ապագայ կաթողիկոսը]:

ՃԱՌԸՆՏՐԱՅԻՆ ՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

30. Վ. Երեւանի հմր. 1522. Ճառընտիր Յովհաննավանքի, 1180 թուականի շուրջ, տեղի՝ Յովհաննավանք, գրիչ՝ Յովհաննէս քհչ., ստացող՝ Ռուբէն կուսակրօն քահանայ:

31. Տ. Երեւանի հմր. 3777. Սաղմոսավանքի Ճառընտիր, 1185-8 թթ. տեղի՝ Սաղմոսավանք, գրիչ, կազմող, ստացող՝ Մարկոս եւ Մխիթար եղբարք:

32. Բ. Փարիզի Ազգային գրադարանի հին հմր. 88. Ժ. դ., տեղի՝ անյայտ, գրիչ՝ Պօղոս:

33. Յ. Վենետիկի հմր. 17/200. Ճառընտիր Ա, 1224 թ., տեղի՝ վանք կամ անապատ՝ Գերեզման Ս. Լուսաւորչի, գրիչ՝ Թադէոս

կրօնաւոր, ծաղկող՝ Ղազար վ. եւ Վարդան, ստացող՝ Կոստանդին վանահայր Ս. Լուսաւորչի անապատ-գերեզմանի:

34. Ի. Վենետիկի հմր. 1014/201. Ճառընտիր Բ, ԺԲ.-ԺԳ. դդ., 33,4x24,5 հրդէփ. մեծութեան 496 թերթ, 33 տող. գրիչը՝ Հայրուկ, Սարգիս, Վարդան, Ծերունի եւ Աւետիս, տեղի եւ այլ տեղեկութիւնք՝ անյայտ:

35. Փ. Վենետիկի հմր. 1554/205. Ճառընտիր Զ, ԺԲ դ.՝ 1114ից քիչ անց, տեղի՝ հաւանաբար Մաշկեւորի վանք, ստացող՝ Մաշկեւորի վանահայր Դաւիթ:

36. Ք. Երեւանի հմր. 6196. 1227 թ. Ճառընտիր, տեղի՝ Խլաթ, Խորձի անապատ, գրիչ՝ Ներսէս, ստացող՝ Վարդան վ.:

37. Օ. Եղմ. հմր. 97. ԶՀԷ=1328 թ. Ճառընտիր (Վարք սրբոց՝ Վկայաբանք), տեղի՝ Սկեւռա անապատ, գրիչ՝ Յովհաննէս որդի Սարգսի:

38. Ֆ. Վենետիկի հմր. 512/202. Ճառընտիր Գ., 1637 թ., տեղի՝ Երուսաղէմ, գրիչ՝ Մկրտիչ Ղազարեանց, ստացող՝ Զաքարիա քհն. Իլովցի:

ՅԱՅՍՄԱՌՈՒՐԱԹԻՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

39. Կա. Վիեննայի հմր. 7. 1439 թ., Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Սիմոն աբղյ., ծաղկող՝ Նաղաշ Քարիմ, տեղի՝ Եկեղեաց եւ Դարանաղեաց գաւառ, ի վանս Աւագ (Երզնկա), ստացող՝ Մովսէս քհն.:

40. Կբ. Օքսֆորդի 30՝ Ms. Marsh 438 (I-III) 1482 թ., տեղի՝ անյայտ, Յայսմաւուրք:

41. Կգ. Վիեննայի հմր. 10. ԺԶ. դ., Յայսմաւուրք, գրիչ՝ Յակոբ երէց (օգնականք՝ Մարգարէ, Պողոս):

42. Կդ. Վիեննայի հմր. 128. ԺԵ.-ԺԶ. դդ., Վարք Հարանց, գրիչ, ստացող՝ Պետրոս եւ Կարապետ:

43. Կե. Վիեննայի հմր. 79. ԺԹ. դ., «Հատընտիր հաւաքումն բանից»:

ԿՈՐՈՒՍԵԱԼ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

44. Կա. Կարին, Արծնեան վարժարանի հմր. 55. ԺԶ.-ԺԷ. դդ., Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչ՝ Սարգիս, ստացող՝ Տէր Համազասպ, տեղի՝ [Մշո՞] Ս. Կարապետ:

45. Կբ. Արմաշի վանքի հմր. 37. 1607-1638 թթ., տեղի՝ Ամիթ. Միքայէլ Ասորի եւ Բուզանդարան, գրիչք՝ [Ստեփանոս] եւ աշակերտք Մինաս գրչի:

46. Կգ. Չնքուշ, Սիրահայեաց Ս. Աստուածածին վանք. թուական եւ տեղի՝ անյայտ, Բուզանդ:

Ամփոփենք՝ նախ ճշգրտելով ամբողջական, թերի եւ չպահանջող (ժամանակին բնագրի լիակատար արուած օրինակումներին) ձեռագրերի մեր հաշիւը. 2՝ Վիեննայի հմր. 819ը վերարտադրութիւնն է Կբ. Արմաշի, իսկ 2՝ Վիեննայի հմր. 762ը՝ Կա, իմա՝ Արծնեան վարժարանի օրինակների, որ նշանակում է, թէ ձեռագրերի այս խմբի իրական քանակը 22 է: Այսուհետեւ, անհետ՝ վերարտադրութիւնն չունեցող կորսուած Զնքուշի Կգն նկատի ունենալով, կրկին արձանագրենք, որ գիտական հրատարակութեան համար քննելի ամբողջական ձեռագրերի քանակը 18 է, թերիները՝ 3:

Սրանց գրչութեան վայրերի եւ նրանց ստեղծմանը մասնակցած մարդկանց վերաբերող տեղեկութիւնների ամբողջութիւնը հաստատում է դեռեւս Միաբանի նկատած այն իրողութիւնը, որ Փաւստոսի մեզ հասած ձեռագրերի մի մասի համար պարտական ենք Ամիդ-Տիգրանակերտի միջավայրին: Միաժամանակ, մեր իմացութիւններն ընդլայնում եւ հնարաւոր են դարձնում վստահօրէն եզրակացնելու, որ Փաւստոսի մեզ հասած բոլոր ձեռագրերի նախօրինակը կամ նախօրինակները պահպանուել են Բաղէշ-Ամիդի վանական կենտրոններում եւ Ղուկաս Կեղեցու, Սրապիոն Ուռհայեցու ու Բարսեղ Արծրունեցու գլխաւորած դպրոցների ու գրչութեան աշխուժ կենտրոնների գործունէութեան շնորհիւ բազմացուելով, տարածուել միւս օջախներում: Այսպէս, Բաղէշում են գրուել մեր չարքի Ա եւ Ե, Ամիդում՝ Բ, Է, Ը¹¹⁷, Խ եւ Կբ ձեռագրերը: Այս միջավայրի հետ եկեղեցական-մշակութային սերտ կապեր ունեցած Տարօնում են գրուել Ն հատուածական եւ Արծնեան վարժարանի Կա ամբողջական ձեռագրերը: Երուսաղէմում գրուած Թ ձեռագիրը եւս ծագում է նոյն միջավայրից, քանզի նրա գրիչ Սարգիս եպս. Սահէթճի Եւդոկիացին Մինաս Ամղեցու աշակերտն էր: Պոլսում գրուած օրինակները եւս (Դ, Ժ, Ի, Կ, Զ) ծագում են Բաղէշ-Ամիդից: Անկասկած, մի օր նորովի, նոր հայեացքով պէտք է ուսումնասիրուեն Ամիդի ԺԶ. դ. վերջի-ԺԷ. դ. ուսումնագիտական եւ գրչութեան արդիւնաշատ դպրոցն ու նրա արտադրանքը¹¹⁸, պարզուեն բոլոր այն աղբիւրները (նրանց չարքում նաեւ Փաւստոսի Պատմութիւնը), որոնք փրկուելով մեզ են հասել հենց այդ դպրոցի շնորհիւ:

Ամիդը վաճառաշահ քաղաք էր՝ մէկը Պարսկաստան-Պոլիս առեւտրական ուղու կարեւոր հանգուցակէտերից¹¹⁹: Հին Զուղայի եւ ընդհանրապէս Նախիջեւանի գաւառի, հետեւապէս եւ Նոր Զուղայի առեւտրականներն աշխուժ գործունէութիւն էին ծաւալել նաեւ

այստեղ: Այս ճանապարհով եւ նրանց ջանքերով էլ բազում այլ աղբիւրների հետ միասին Բուզանդարանի առաջին օրինակները եկել են Արեւելեան Հայաստան: Շարքիս Բ ձեռագիրը գրուելուց 15 տարի անց՝ 1637 թ. յայտնուել է Նախիջևանի գաւառի Շոռթ գիւղաքաղաքում. այս փաստն էլ իրաւունք է տալիս ենթադրելու, որ այնտեղից ելած օրինակի պատճէնում պէտք է համարել նաեւ Արեւելեան Հայաստանում գրուած հնագոյն օրինակը (Ձ), նաեւ Նոր Զուղայում եւ նրա մշակութային ոլորտում գրուած հատուածական օրինակները: Սրանց շարքում նկատելի է Բուզանդի 20 գլուխ պարունակող քաղումը (Շ, Պ, Ձ), ապա՝ ամենայն հաւանականութեամբ Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ քաղուած «Վարք անկարգ կաթողիկոսաց» հատուածումը (Ջա, Ռ, Ս): Տարօնում գրուած Ն օրինակի մէջ միայն «Խոստաբանութեան» օրինակման հանգամանքը բացատրելի է այդ ձեռագրի տեղեկատու նիւթեր ամփոփելու նպատակադրմամբ: Ո օրինակի փաւստոսեան հատուածները դրսեւորումն են այն իրողութեան, որ Բուզանդի Պատմութիւնը յետագայ դարերում շարունակում էր պարբերաբար ազդել եւ վերստին հարստացնել Ժ. դարում հիմնականում իրենից բանաքաղուած՝ Մեսրոպ Վայցոցձորեցուն՝ Ներսէս Մեծի վարքը: Իսկ Ձն՝ նշանաւոր Յովհաննէս եպիսկոպոսին վերաբերող իր քաղուածքով մի տեսակ կանխել է գրաբարի մերօրեայ դասագրքերին եւ, գրաբար սերտելու նիւթ լինելու հետ միաժամանակ, ծառայել ցոյի հոգեւորականութեան ալպանումի նպատակին: Ընդհանրապէս՝ գուցէ կարելի է մտածել, որ հատուածական օրինակութիւնները Բուզանդի երկի որոշակի նպատակներով կիրառում-գործածութեան դրսեւորումներ են:

Կրկին կիրառական նպատակադրումով ստեղծուած լինելով հանդերձ, բոլորովին տարբեր նկարագիր ունեն ճառընտրային եւ յայսմաւուրային օրինակները. այս կարգի ձեռագրերի մեր թուարկումը լիակատար՝ լինել չի կարող, քանի որ ձեռագրացուցակների մէջ նրանց նկարագրութիւնները յաճախ անկատար են եւ ունեն միայն «Ճառընտիր» կամ «Յայսմաւուրք» ընդհանուր անունները. սրանցով են բնորոշուած նաեւ Երեւանի Մատենադարանի նոյնպիսի հարիւրաւոր ընտիր ժողովածուներ: Այս պատճառներով էլ Միաբանի յօդուածից եւ վենետիկեան Դ. տպագրից յայտնի օրինակներին այստեղ գումարուած յաւելումները պարզուել են այլ նպատակներով արուած մեր փնտռտուքի ընթացքում: Իսկ սա նշանակում է, որ Բուզանդի հատուածներ պարունակող այդպիսի ժողովածուների կատարեալ ցանկի պատրաստումը կարող է լինել միայն տեւական ու մանրակրկիտ աշխատանքով: Մի-

այն դրանից յետոյ է հնարաւոր լինելու այդպիսի ձեռագրերի աւանդութի յատկեցումը, որ, իր հերթին, նպաստելու է նոյն ժողովածոնների պատմութեան խնդիրների լուսաբանմանը: Միաժամանակ արձանագրելի է, որ բնագրի կազմութեան ժամանակ այս կարգի ձեռագրերին պէտք է վերաբերուել վերապահութեամբ, քանզի սրանք հիմնականում պարզ վերարտադրութիւն-օրինակութիւններ չեն. նախատեսուել են այլ՝ ծառնտիր եւ Յայսմաւուրք ժողովածոնների ծիսական նպատակին ծառայեցնելու համար, ուստի եւ երբեմն վերարտադրուել են համեմատաբար ազատ եղանակով:

Արդէն ասել ենք՝ Բուզանդարանի բնագրի բազմադաւաղ լինելու փաստը շատ է արծարծուել մեր բանասիրութեան մէջ, որ, ինչպէս յայտնի է, ժամանակին զինուած էր գերքննադատութեան մանրադիտակով եւ ամէն ինչ համարում էր հիմնաւորապէս սրբագրելի ու խմբագրելի. վենետիկեան առաջին հրատարակութեան օրերից իսկ աղբիւրիս ձեռագրերը համարուեցին իրար նման՝ նոյն հիմքից ծագող եւ հաւասարաչափ աղաւաղուած. ձեռագրական ոչ հարուստ նիւթի հիման վրայ այդ տպաւորութիւնը թանձրացրեց նաեւ Միաբանը. «Ուշադիր բաղդատութիւնը համոզեց ինձ, որ այս ձեռագրերը կը տան որոշ մանրմունք սրբագրութիւններ, բայց ընդհանրապէս բոլորն էլ պատկանում են տպագրերին ծառայած ձեռագրերի խմբին, լինելով հանդերձ նրանից հնագոյն եւ ընտիր»¹²⁰: Սրանից յետոյ գոյութիւն ունեցող ձեռագրերն արժանացան մի տեսակ քամահրանքի եւ Բուզանդարանի բնագրի ճշգրտւած-ճշգրտման գաղափարն սկսեց յենուել արտաքին հանգամանքների՝ այլ աղբիւրների, ընդհանրապէս պատմագիտական եւ քերականագիտական իմացութիւնների ու գիտելիքների վրայ: 1960ականներին Վախթանգ Գէորգեանը ցոյց է տուել, որ Փաւստոսի «ձեռագրերը դեռեւս շատ բան կարող են տալ ուսումնասիրողներին»¹²¹, այսինքն՝ տպագիրների սխալ ձեւերի փոխարէն յաճախ ունեն ճիշդ՝ նախընտրելի ընթերցումներ. մենք էլ նկատել ենք, որ Հ. Արսէն Բագրատունու, Նորայր Բիւզանդացու, Հրաչեա Աճառեանի կամ Հ. Գ. Նահապետեանի սրամիտ կռահում-սրբագրութեան առաջարկներից շատերը հաստատուում են ձեռագրերի աւանդած ընթերցումներով: Իսկ սա մի անգամ եւս ապացուցում է, որ արտաքին միջոցները Փաւստոսի բնագրի քննութեան համար պէտք է կիրառուել միայն հենց իր ներքին՝ բոլոր ամբողջական եւ հատուածական ձեռագիր օրինակների հնարաւորութիւնների սպառումից՝ բոլորի նիւթը թէկուզ տարընթերցումների

ձեւով պատմագիտութեան եւ բանասիրութեան տրամադրութեան տակ ղենլուց յետոյ: Այս յօդուածի հիմնական նպատակն էլ համարում ենք այդ անելիքի անհրաժեշտութեան ցուցադրումը եւ կարելի չափով նոյն անելիքի դիւրացմանը նպաստելը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Փաւստոս Բուզանդ, *Հայոց պատմութիւն*. Թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանոթագրութիւններ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1947, էջ 5: Ոճական բազմազանութեան համար ներկայ շարադրանքի մէջ զուգահեռ գործածում ենք «Փաւստոս», «Բուզանդ» կամ «Բուզանդարան» ձեւերը՝ միշտ նկատի ունենալով նոյն Փաւստոս Բուզանդ հեղինակին եւ նրա *Պատմութիւն հայոց* կամ *Բուզանդարան պատմութիւնը* երկը:
- ² Երեւելի լինելու էր «Պատմագիրք Հայոց» շարքի մի գիրքը: Մալխասեանցի մասնակի աշխատակցութեամբ ընագիրը կազմելու էր հենց ինքը. առանձին ակնարկներէ յստակ երեւում է, որ յօդուածը շարադրելուց առաջ, նա արդէն համեմատել էր իրեն հատու ձեռագրերը, սակայն Երեւանի Մատենադարանում պահպանուող նրա դիւանում ալ համեմատութիւններն այսօր չկան. տե՛ս՝ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, *Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ*, հ. Ա, Երեւան, 1979, էջ 508:
- ³ Մի ալ ընագրի կարիքի թելադրանքով ժամանակին Մաշտոցեան Մատենադարանը ստացել էր Փաւստոսի ամէնահին՝ Երուսաղէմի Սրբ. Յակոբեանց մատենադարանի հմր. 341 ձեռագրի ժապաւէնը՝ ալ վալրերի ձեռագրերի ժապաւէնների հաւաքածու, հմր. 408: Ծարադրանքիս մէջ ընդհանրապէս կիրառել ենք հետեւեալ միջանի ընդունուած համառօտագրութիւնները.՝ Եղմ.=Երուսաղէմ, հմր.=համար(=թիւ), հրդչի.=հարկերը որդաչափ (=սանտիմետր), ՄՄ=Մաշտոցեան Մատենադարան:
- ⁴ Մինչ այդ նաեւ շարադրել էինք մատենաշարի առաջին գրքի մէջ արդէն տպուած հրատարակչական առաջաբանը. տե՛ս՝ «Հրատարակչութեան կողմից».- Կորիւն, *Վարք Մանրոպ Մաշտոցի*, Երեւան, 1994, էջ 3-5:
- ⁵ Բոլորի մատենադարանեան համարները նշանակել ենք համապատասխան ձեռագրերին վերաբերող ծանօթութիւնների մէջ:
- ⁶ Գ. Տէր-Մկրտչեան, «Փաւստոսի ձեռագրերը», *Հանդէս հայագիտական, Մարբուրգ*, 1904, Բ. պրակ (Zeitschrift für armenische Philologie, Band II, Heft IV, Marburg, 1904), էջ 267-86. նաեւ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 352-7. օգտագործում ենք երկրորդը, որ հեղինակի ինքնագրով ուղղուած, լրացուած եւ օժտուած է Պիոն Յակոբեանի հմտալից ծանօթութիւններով (Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 508-10): Մեր նկարագրութիւնների մէջ, առանց լրացուցիչ լղումների, նշանակել ենք Միաբանի իմացած բոլոր ձեռագրերի հերթական համարներն ու պաժանանիչները, որոնք յօդուածիս թուարկման կարգով միատեղ նշանակելը եւս աւելորդ չենք համարում (նախ մեր համարներն են՝ արաբանիչ թիւ եւ հայերէն գլխատառ, ապա՝ Միաբանիւնը՝ արաբանիչ թիւ եւ լատինատառ պաժանանիչ). առպէս՝ 2 Բ=9 E, 6 Զ=5 Z, 7 Է=4 T, 8 Ը=3 M, 11 Ի=1 K, 19 Ժ=8 N, 26 Դ=2 Ar, 23 Ծ=7 R, 25 Զ=1 P2, 43 YԷ=1 P1, 44 Kա=10 S, 45 Kբ=6 Am:

- ⁷ *The Epic Histories Attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran patmutiunk)*, Translation and Commentary by Nina G. Garsoian, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989, էջ 601-2; *Թեոփիլոս Բուզանդի կրկնութիւններից խուսափում ենք, պակասների խնդիրը թողնում, ապա՝ մեր շարքի կարգով առաջնորդելով ու խմբաւորելով, նոյն շարքի պայմանախիշերով թուարկում ենք առաւել կարեւոր սխալմունքները*։ ա) 32 ձեռագրից 25ը համարուել են ամբողջական, 7ը՝ հատուածական (պահպանուած ամբողջական օրինակներն իրականում 18ն են), բ) ամբողջական են դարձուած Ն, Ը, Զ, Ռ (Երեւանի 2748, 1862, 3965) հատուածական եւ Թ, Փ (Վենետիկի 1014, 512) ճառընտրային օրինակները, գ) Ժ եւ Ի (Վենետիկի 721, Երեւանի 3079) օրինակների գրչութեան 1700 եւ 1720-30ական թուականները դարձուել է 1720 եւ 1681, չ (Վենետիկի 2640) օրինակի 1783ը՝ 1743, Պ (ՄՄ 8813) օրինակի 1688ը՝ 1668, Լ (Վենետիկի 1188) ձեռագրի Մխիթարեան մատենադարան մուտք գործելու 1750 թուականը՝ 1761, դ) Թերի ծ եւ Մ (Երեւանի 6321 եւ 6554) ձեռագրերը դարձուած են հատուածական, ե) մտացածին 673, 875 եւ 1706 համարներով նշանակուել Բ, Թ եւ Փ՝ Վենետիկի Ա, Բ, Գ ճառընտիրները, որոնց ցուցակի համարները 201, 202 եւ 203 են, իսկ գոյթահամարները՝ 17, 1014 եւ 512։ Ի վերջոյ, ինչպէս արդէն ասել ենք, ձեռագրերը թուարկուած են ըստ հաւաքածուների, մինչդեռ, մեր համոզմամբ, որեւէ գործի կամ ժողովածուի ձեռագրերը ներկայացնելու լաւագոյն եղանակը ժամանակագրական բնութագրական յատկանիշերով առաջնորդուելն է։ նախ՝ խիստ պայմանական, աւելին՝ բնագրական խնդիրների համար չորրորդական նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ Բուզանդի այսինչ ձեռագիրը գտնուած է Երեւանում, այսինչը՝ Երուսաղէմում կամ մի այլ տեղ։ վերջապէս, անիմաստ է ի սկզբանէ իսկ մէկ կամ մի քանի գլուխ պարունակող ձեռագիրը ամբողջական օրինակների շարքում ներկայացնելը։
- ⁸ Պատկերն, անշուշտ, աւելի պարզ է դառնալու բաղդատութեան արդիւնքով ստացւած տարբերակների քննութիւնից յետոյ. այս պատճառով էլ ձեռագրերի ազգակցական կապի յտակման խնդիրն այստեղ դեռեւս չենք քննել։
- ⁹ Սրանք նաեւ մեր համեմատութիւնների պայմանախիշերն են. ձեռագրերի ազգակցութիւնը, անշուշտ, նրանց ժամանակագրական կարգից խիստ տարբեր է, բայց ժամանակագրական-ալբաբանական կարգին հետեւող պայմանախիշերի օգտակարութիւնն այն է, որ պայմանախիշ գրի՝ ալբաբանի շարքում գրուած դիրքով հեշտ ենթադրելի է նոյն նիշով արտայայտուող ձեռագրի հնութեան աստիճանը։
- ¹⁰ Ձեռագրերը թուարկել ենք հետեւեալ համառօտումներով. Եղմ՝ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի Սրբոց Յակոբեանց վանքի մատենադարան, Երեւան՝ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարան, Վենետիկ՝ Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարան, Վիեննա՝ Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարան։
- ¹¹ Թիշատակարանում (էջ 396-388) գրուած է. «եղեւ վաղճան եւ գրաւ տպեցման Պատմագրիս Հայոց յօգոստոսի Դ (4)»։ Ըստ Քերովլէ Պատկանեանի հրատարակութեան՝ սրա տպագրութեան վայրը Կ. Պոլիսն է. «առաջին տպագրութիւն մատենիս եղեւ ի Կ. Պօլիս ի Թուխ Ռձձթ, լամի Տեառն 1730» (էջ Ա)։ Միաբանն աւելի է մանրամասնել. «Տպագրութեան տեղը չէ նշանակուած այս հրատարակ-

կութեան մէջ, բայց տպարանի կամ «գործարանի» աշխատողները, հրատարակութեան ծախսը ստանձնողների անուններից եւ այլ նման հանգամանքներից հետեւում է, որ այս հրատարակութիւնն եղել է Կ. Պօլսում» (Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 352): Գրքին մանրամասն նկարագրութեան մէջ այն որակուած է այսպէս. «Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս Սարգսեանի, 1730, 396 էջ»։ տես Նիկէյ Ա. Ոսկանեան, Քնարիկ Ա. Կորկոտեան, Անթառամ Մ. Սաւալեան, Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին. Հայ հաստիպ գրքի մատենագիտութիւն, Առաջաբան Ն. Ա. Ոսկանեանի, խմբագրութեամբ Ռաֆայէլ Ա. Իշխանեանի, Երեւան, 1988, էջ 295-300 հմմտ.՝ Vrej Nersessian, *A Catalogue of Early Armenian Books 1512-1850*, London: The British Library, 1980, p. 120, No. 471: Մատենագիտական գրականութեան մէջ այս հրատարակութեան թուականի վրիպակով լիշատակութիւններն արձանագրել է դեռեւս Միաբանը՝ տե՛ս Գ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 252-3:

¹² Որոշ նշանների հիման վրայ թույլ կասկած ունենք, թէ այս տպագրի հիմքը գուցէ եղել է մեր շարքի 8 Ը՝ Երեւանի հմր.. 1482 ձեռագիրը:

¹³ «Փաւստոս Բիւզանդ եւ իւր Պատմութիւն Հայոց», Քննասէր. ինքնագրութիւնը Նորայրի, Պրակ Ա, Ստոքհոլմ, 15 Մայիս 1887, էջ 18:

¹⁴ Պոլսի առաջին տպագիրը Մխիթարեաններին յայտնի էր. անգամ իրենց լաւագոյն ձեռագիր փաւստոսի դիմաց տուել են «գոպեանք» Բուզանդի (տես մեր շարքի Լ օրինակի թ. Բա), սակայն բաւարարուել են իրենց ունեցած հինգ օրինակով եւ այդ տպագիրը չեն գործածել:

¹⁵ Շնորհակալութեամբ արձանագրում ենք, որ մեզ հետաքրքրող այլ պատմագրքերի շարքում, այդ ձեռագրերը նկարագրել ենք Հ. Լեւոն Զեքիեանի հրաւերով 1990ի Օգոստոսին Վենետիկի համալսարանի հայերէնի եւ հայագիտութեան ամառալին դասընթացին դասախօսելուն գուգընթաց, Մխիթարեան միաբանութեան բոլոր անդամների ամէնասիրալիւր ծանոթակութեան շնորհիւ (ձեռագրերից միջանոսն ունէին միայն անկանոն էջակալում, ուստի արել ենք նրանց կանոնաւոր թերթակալումը): Այժմ նշանակում ենք նաեւ մեր հանգուցեալ բարեկամ Հ. Սահակ վ. ձեմճեմեանի նորատիպ նկարագրութիւնները եւ նրանց նորոյթը. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Հատոր Զ. Պատմագիրք Հայոց-Վանոնագիրք-Գրիգոր Նարեկացի-Ներսէս Շնորհալի-Ներսէս Լամբրոնացի-Աղօթագիրք, Թորինց Հ. Սահակ վ. ձեմճեմեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1996 (այսուհետեւ՝ Թուցակ Վենետիկի, Զ):

¹⁶ Վենետիկի ձեռագրերի անառջնակարգ լինելը խոստովանել է նաեւ մխիթարեան երրորդ հրատարակութեան լաւելուածի հեղինակը. «Հուշերով առ ձեռն լաւագոյն օրինակ առ ի յուղղել զվրիպակս՝ որովք լի են գրչագիրք վանացս, ամենեքին կարի նորք եւ աննշանք» (անդ, էջ 343):

¹⁷ Միմեանց նկատմամբ ձեռագրերի ոչ-էական, ո՛չ խմբագրական տարբերութիւններ ունենալու հանգամանքը միեւնոյն գաղափարից ծագած լինելով բացատրելը նոյնպէս կարող է հաստատուել կամ ժխտուել միայն ամբողջ նիւթի քննութիւնից յետոյ:

- ¹⁸ Մրա հաստատումն է թէկուզ միայն այն փաստը, որ Բուզանդարանի ընագրի վերջերս արուած երկու վերահրատարակութեան մէջ էլ նշուած է, թէ «Բնագիրը Ք. Պատկանեանինն է՝ ա. Փաւստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Երեւանի համալսարանի հրատարակութիւն, Երեւան, 1987 (445 էջ. գուգադիր՝ Մալխասեանցի աշխարհաբար Թարգմանութիւնը), ք. Ps. Pawstos, Buzandaran Patmutiunk [The Epic Histories], Classical Armenian Text Reprint Series, Gen. Ed. John G. Greppin (Delmar, N.Y. 1984)՝ Գարսոյեանի անգլերէն առաջաբանով: Հասկանալի է, որ սրանք եւ թիֆլիսեան հրատարակութիւնը (Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, [հրատ.] Գ. Գալստեան, 1912, 407 էջ) այստեղ չենք ներկայացնելու, քանզի մեր խնդրի տեսակէտից նրանք ունեն սոսկ մատենագիտական արժէք:
- ¹⁹ Առաջին հրատարակութեան ձեռագիրը յետագայ հրատարակութիւններէ մէջ հաշուի չի առնուել, ուստի հանրագումարի բերելիս նրա հանգամանքն անտեսելը սխալ չէ:
- ²⁰ Տե՛ս՝ աստ՝ 7 է. եւ մեր հրատարակած՝ Մեքրոպ Մագիստրոս Տէր-Մովսիսեան, Թուցակ հայերէն ձեռագրաց Միլիտիչ Սանասարեանի, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1981, էջ 10 (առաջաբան) եւ 91-4 (նկարագրութիւն):
- ²¹ Էջմիածնի մատենադարան մուտք է արուել 1913-1915 թիջեւ, տե՛ս՝ Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածոները - Թուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, կազմեցին Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, հ. Ա., Երեւան, 1965, էջ 72-86 (այսուհետեւ՝ Թուցակ ձեռագրաց ՄՄ, հ. Ա. եւ հ. Բ.՝ Երեւան, 1970):
- ²² Գուցէ Պոլսի տպագիրն էր. բայց սա եւս կարող է պարզուել ընթերցումերի քննութեամբ:
- ²³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր երկրորդ, յօրինեց Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924 (այսուհետեւ՝ Թուցակ Վենետիկի, Բ.):
- ²⁴ Առաջաբանի եւ ընագրի որոշ ուղղագրական ձեւեր հիմք են տալիս ենթադրելու, թէ այս հրատարակութեան «հոգացողն» էլ կարող էր լինել կրկին բազմավաստակ Հ. Վարդան Հացունին:
- ²⁵ Ձեռագիրն ստացել է Երուսաղէմի պարտքերը փակելու համար ժողովարարութեամբ շրջելու ժամանակ. տըր ել ի Սըսայ եւ եկն ի յԱրեւելս վասն Երուսաղէմայ, զի բազում պարտս անկեալ էր ի վերայ Սուրբ Երուսաղէմայ» (էջ 715). հմտ.՝ Բարբէն Ա. [Կիւլեսէրեան] աթոռակից կաթողիկոս, Պատմութիւն կաթողիկոսաց հիւրիկոյ (1441 էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս, 1990, էջ 155-65. այս ձեռագրի լիչատակարանն օգտագործուած չէ, այլապէս հեղինակը կարող էր աւելի վառահ թուագրել հանգանակութեան սկզբում Ամիղում կայացած ժողովը:
- ²⁶ Մանրամասն տե՛ս՝ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Թակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ. Բ, Երուսաղէմ, 1967, էջ 230-2 (այսուհետեւ՝ Թուցակ Երուսաղէմի, Բ.), լիչատակելու ենք նաեւ Ա.՝ Երուսաղէմ, 1966, եւ Ե.՝ Երուսաղէմ, 1971 հատորները: Այստեղ ներկայացուող ձեռագրերի ալլ՝ միւս պատմիչների երկերի առաջաբաններում արուած նկարագրութիւնները յղելու ենք միայն ըստ հարկի:

- նրանց ճշգրիտ լիչատակութիւն-լրումներ անելն աննպատակալարմար ենք համարում, քանզի ներկալ շարադրանքի բուն նպատակադրման առումով գործնական օգտակարութիւն չունեն։ Զեռագրերի պարունակած այլ բնագրերը թուարկում ենք բանասիրական գրականութեան մէջ նրանց ունեցած առաւել գործածական եւ ճանաչուած համառօտ ձեւերով. ասենք՝ Վրովսիսի խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց» գրելու փոխարէն գրել ենք ուղղակի՝ «խորենացի»։
- ²⁷ Ունենք պատճէնը՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 408։ Մնացեալ ձեռագրերը նկարագրելու ենք հնարաւոր համառօտութեամբ եւ միօրինակութեամբ. մեր ընդունած նկարագրական կադապարից շեղումները միշտ պայմանաւորուած են օգտագործուած նկարագրութիւնների անհետեւողականութեամբ։ Միքանի դէպքում, ասենք՝ երբ փաւստոսի բնագիրը կրող թերթերի քանակը սովորականից քիչ է, նշանակել ենք նաեւ էջերի գրադաշտի չափերը։
- ²⁸ Զեռագրացուցակը (Յուցակ ձեռագրաց ՄՄ, Ա., էջ 661) գրչութեան վայրը հարցականով նշանակել է Կ. Պոլիս, որ սխալ է եւ հիմնուած լիչատակարանի՝ Վեկին ցականով ի Կոստանդնուպօլսա, բերին Ամթալ փաշին Բ (2) կապա» (227 բ) յստակ հատուածի թիւը նկարման վրայ։ Միաբանը (էջ 358) նոյն տողից ճիշդ եզրակացութեան է եկել։ Թիչատակարանն ամբողջութեամբ տե՛ս նաեւ՝ Հայերէն ձեռագրերի ժ. Դարի լիչատակարաններ, Հատոր Բ. (1621-1640թթ.), կազմեցին Վազգէն Թակոբեան եւ Աշոտ Թովհանիսեան, Երեւան, 1978, էջ 51 (Ա. եւ Գ. հատորները՝ Երեւան, 1974, եւ 1984. այսուհետեւ՝ Թիչ. Ժ. Բ. եւ Գ.). նաեւ՝ Արարատ, 1888. էջ 406։
- ²⁹ Տե՛ս՝ ՄՄ հմր. 1518, Վենետիկի Միխիթարեան մատենադարանի հմր. 1245 եւն.։
- ³⁰ Այս փաստն արձանագրող Թակոբ երէցը թուարկել է նաեւ այդ եկեղեցու քահանաների անունները, արձանագրել Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոսի աշակերտ Եսայի արքեպիսկոպոսի ձեռքով Երնջակի Ս. Կարապետ վանքի նորոգութիւնը եւն. ամբողջ լիչատակարանը տես Թիչ. Ժ., Բ., էջ 699-700։
- ³¹ Ծուցակ Երուսաղէմի, Բ., էջ 155-9. հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1297։
- ³² Ծուցակ Երուսաղէմի, Բ., էջ 148-50. հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1296. նաեւ՝ Թիչ. Ժ., Գ., էջ 363-4։
- ³³ Ծուցակ Երուսաղէմի, Ե., էջ 319-22. նկարագրութիւնը դպրութիւնների եւ գլխացանկերի էջերը չունի. հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1299. նաեւ՝ Թիչ. Ժ., Գ., էջ 343-5։
- ³⁴ Գրուել է 1651-1661 ին.. այստեղ նշանակել ենք Բուզանդարանի գրչութեան թուականը։
- ³⁵ Գ. դպրութեան գլխացանկը դրել է խոստաբանութիւնից առաջ. գլխացանկերի, երբեմն նաեւ շարադրանքի մէջ խորագրերը համառօտում է. ընդհանրապէս բւ. օրինակութիւն չէ։
- ³⁶ Զեռագրիս գրչութեան բոլոր լիչատակարանները տես՝ Թիչ. Ժ., Գ., էջ 914-9։
- ³⁷ Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի համար Կարապետ Եղեանի գնած այն ձեռագիրն է, որի համեմատութեամբ արուել է Բուզանդարանի Պատկանեան հրատարակութիւնը եւ որը եղել է Ասողիկի Պատմութեան Բ. տպագրի հիմնական օրինակը (Մալխասեանցը նկարագրել եւ մանրամասն ներկայացրել է ձեռագրիս

ընագրական յատկանիշները. տե՛ս՝ Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Սանկտ Պետերբուրգ, 1885, էջ 16-18)։ Միաբանը (Ա., էջ 335) սրա մասին գրել է. «մանրամասն տես Ասողկան Պատմութիւն, ՍՊ, 1885, յառաջաբան Ս. Մալխասեանի... Այս ձեռագրից է Մալխասեանի վկայութեամբ, Պատկանեանի Փաւստոսի հրատարակութիւնը՝ «Համեմատութեամբ այս օրինակի աւար ուսուցչապետն Ք. Պատկանեանց զՏպագիրն իւր»։ Այդ ձեռագրի թուագրւած (1668թ.) եւ Պատկանեանի խոստովանութեամբ՝ իր համեմատածի անթուական լինելու հակասութիւնը Միաբանը հաշտեցնում է ենթադրելով, թէ Պատկանեանն ունեցել եւ համեմատել է սրանից արուած անթուական մի օրինակութիւն, քանզի «Մալխասեանի հաղորդած տեղեկութիւնը պէտք է համարել իբրեւ շատ լաւ աղբիւր, որովհետեւ այդ բանասէրը Պատկանեանի աշակերտն է եղել եւ» նոյն ձեռագիրը «շատ լաւ ուսումնասիրել է»։ Ձեռագրի՝ էջմիածնի մատենադարանին անցնելու հանգամանքները տե՛ս՝ մեր հրապարակած՝ «Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանի նամակները Կարապետ Եղեանին», Հայաստանի ԳԱ Հրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1977, թիւ 10, էջ 108, ծ. 7։

³⁸ Հմմտ.՝ Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքունք ի գրոց պատմագրաց, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելումներով եւ ծանոթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 2-3։

³⁹ Կարեւոր լիշատակագրութիւններից մէկը. «Ո՛վ հայրք սուրբ քահանայքն, որ մատենաց ի ձեռն Ղափլան փաշին. ես փախստական եւ անճարակ տեղի նստեալ՝ գրեցի զայս տետրս. թիւն էր ՌձԻԷ (1678), փետրուարի ամսոյն ԺԶ (16), օրն շաբաթ» (111ա. այս թերթը Ժ. պրակի առաջինն է)։ Բուզանդարանի Ե. դպր. գլխացանկի վերջում. «Ջեղիկի Գրիգոր գրչակս լիւնա՝ եւ Աստուած ողորմի ասա՛լ»։

⁴⁰ Միաբան, Ա., էջ 270։

⁴¹ Մնացեալ նիւթերի ենթադրելի գաղափար օրինակ ժամանակին համարել ենք Երեւանի հմր. 1486 ձեռագիրը. տե՛ս՝ Մեսրոպ Մագիստրոս Տէր-Մովսիսեան, Ծուցակ հայերէն ձեռագրաց Մկրտիչ Սանասարեանի, Վենետիկ, 1981, էջ 93։

⁴² Ձեռագիրը գրուել է 1678-9ին., Բուզանդարանն աւարտել է ՌձԻԷ (1678թ.) Դեկտեմբերի 19ին (տե՛ս՝ էջ 382). Խորենացին՝ 1679ի Ապրիլի 29ին։

⁴³ Սրա մասին տե՛ս՝ Գ. Գալստիսեան, Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու, Վիեննա, 1915, էջ 64-99։

⁴⁴ Ծուցակ Երուսղէմի Ա., էջ 624-8 հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1295։

⁴⁵ Վենետիկի Մխիթարեան ձեռագրացուցակը կազմւում է նիւթի կարգով, ուստի եւ սովորական գոյքահամարներից բացի ունի նաեւ ցուցակի համարներ, որ մենք նշանակում ենք առաջինից յետոյ, երկուսի միջեւ դնելով թիւ գիծ՝, այսինքն այս 721/915ի առաջինը գոյքահամարն է երկրորդը՝ ցուցակի համարը։

⁴⁶ Նոյն կարծիքին է նաեւ ձեմճեմեանը. «աւարտին կայ ՌձԽԹ=1700 թուականը. կը համարինք որ անկէ առաջ գրուած ըլլայ Ձեռագրիս առաջին մասը»՝ Ծուցակ Վենետիկի, Զ., էջ 203. տե՛ս նաեւ՝ էջ 207-8։

⁴⁷ Ծուցակ ձեռագրաց ՄՄ, Ա., էջ 936։

- ⁴⁸ Մանրամասն ձեռագրագիտական քննությունը տե՛ս մեր «Պատմություն քաղաքին Յանույ՝ բանաբաղություն հեղինակի եւ ժամանակի հարցի շուրջ», Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1985, թիւ 2, էջ 217-20:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 217:
- ⁵⁰ Գաղափար օրինակի յիշատակարանի ճշգրիտ պատճենումը մեր իրականութեան համար անսովոր է:
- ⁵¹ Միաբան, Ա., էջ 269. Հմմտ.՝ Ժապաւէն հմր. 1308:
- ⁵² Գուցէ արժէր թուագրել ժՁ-ԺԷ. դարերի սահմանագծով, սակայն անվարան «ԺՁ. դարի» (Յուցակ վենետիկի, Զ. էջ 82) համարելը մի փոքր աւելին է: Յիշատակագրութիւն՝ Բա. «Զայս պատմիչս Բուզանդ երբ ի վանս մեր՝ որ ի վենետիկ, ի կղզւոջ Սրբոյն Ղազարու վ. հ. Ղազարոս վարդապետն [Խաչատուրեան] ի Պաշ-վալովցի՝ յերկրէ իւրմէ, ի ձեռաց առն միոյ բարեպաշտի [Տէր Թակոբայ], զորոյ փոխանն տարաւ աստի առ նա զտպեան սորա՝ յամի Տեսուն ՌՁԾ (1750), ի Սեպ. 10»: Նոյն Ղազար վ. տեղեկացնում է. «Եիշատակս այս եթող ինձ՝ Հայր Ղազարիս ի Տէր հանգուցեալն Տէր Թակոբն՝ քեռին իմ»: (Բա): Կայ նաեւ աւելի վաղ յիշատակագրութիւն (1ա). «Ես՝ անարժան Յովանէս Աստապատցի /// Թվ. ՌձԻԴ (1675) եկի կամոսիս (°): Լա Վարճընեցաւ Խաչիկ բացբերնի (°) 1742, փետր. 8ին, օրն հիկնշաբթի /// սաղիսուէսնն (°) ճուրճովէ սըն (°) մի գոլլէ. ես՝ Լուկի Տէր Ակոբի, որ զայս գիրս գրեցի»: Վերջին յիշատակագրութիւնները չկան Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 79-82:
- ⁵³ Շարունակութիւնը՝ 184բ-187ա, ԺԸ., դ. սկզբների որեւէ տիրոջ ձեռքով, նոտրագրով եւ վիսն արքայութեանն Աստուծոյ՝ անունով խորագրելի, Բուզանդի երկի հետ կապ չունեցող մի անկարեւոր բնագիր է. «ԺԸ. դարու գրչութեամբ լատիներէնէ թարգմանութիւն մըն է, ուր կը դրուատէ արքայութեան հոգեւոր վալելլը»՝ Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 82: Նոյն տէր-յաւելողի ձեռքով լուսանցներում կան մեր պատմիչի երկի բովանդակութեանն արձագանգող՝ «Վարազդատ արքա մեռաւ» (163ա), «ԶՔարեգին մեծաւոր կախեցին» (163բ) եւ այստեսակ այլ անարժէք արտայայտութիւններ. տե՛ս՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1310:
- ⁵⁴ Եիշատակարանս, ուստի եւ՝ գրչի անունը ձեմճեմեանը չի նկատել տե՛ս՝ Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 79-82:
- ⁵⁵ 1755թ. փետր. 4ին. Հալէպից, Ալեքսանդրիայի ճանապարհով, նաւով Սուրբ Ղազար է ուղարկել միաբանութեան անդամ Գէորգ վ. Պաղտասարեան Անթեպցի երկրորդը (Պհպ. Գբ.): Մինչ այդ ձեռագրիս տէրը եղել է Հալէպցի Մախսուտեանց Պետրոսը (նոյն տեղում). տե՛ս՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1309:
- ⁵⁶ Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 65: Նախորդ մասերի հետ Փաւստոսի հատուածը եւս համարել է ԺՁ. դարի, բայց այդ թուագրումը որեւէ բանով չի արդարանում:
- ⁵⁷ Թաջորդում է չգրած մի տող, իսկ նախորդող երեք թեք գծերի տեղերում թողնուած է մէկական անուն գրելու տեղ: Այսպիսով, յայտնի է Թարութիւն դպիր գրիչը եւ նրա Միքայէլ երէց ուսուցիչը, որոնք գուցէ փնտռելի են Ամիղում կամ Պոլսում:
- ⁵⁸ Յուցակ վենետիկի, Զ., էջ 213-4. Հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1311:
- ⁵⁹ Յուցակ Երուսաղէմի, Բ., էջ 396-8. Հմմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1298:

- ⁶⁰ Ըստ ամենայնի՝ նման է նախադասութիւնները համարակալելու, որ արուել է գուցէ ինչ ինչ ցանկեր կազմելու համար:
- ⁶¹ *Յուցակ վիճեցողի, Զ.*, էջ 231-2. հմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1312:
- ⁶² *Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի վիճեցող, հ. Բ.*, կազմեց Հ. Համազասպ վ. Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 397-8 (այսուհետեւ՝ *Յուցակ վիճեցողի, Բ.*, Ա. հատորը՝ կազմեց Հ. Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895՝ *Յուցակ վիճեցողի, Ա.*) ապա ներկայացնում է համեմատողի միջանի դիտողութիւն. հմտ.՝ ՄՄ, Ժապաւէն հմր. 1260 (1989ի Օգոստոսին շնորհակալութեամբ ստացել ենք Հ. Օգոստինոս Սեքուլեանից):
- ⁶³ *Յուցակ վիճեցողի, Ա.*, էջ 617-9: Թ. Թոռնեանը եւ Հ. Ներսէս վ. Ալիսեանն իրենց հրատարակութիւնների մէջ ժամանակին գործածել են այս օրինակի որոշ արժէքաւոր ընթերցումներ:
- ⁶⁴ *Յուցակ վիճեցողի, Բ.*, էջ 306-7:
- ⁶⁵ Եղել է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի հմր. 30՝ Բուզանդարան պարունակող միակ ձեռագիրը. նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Ս. Կանախանց, *Յուցակ հայերէն ձեռագրերի Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս*, 1893, էջ 54-6. հմտ.՝ Օ. Եզանեան, *Ներսիսեան դպրոցի հայերէն ձեռագրերի հաւաքածուն*, *Հայաստանի ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 1969, թիւ 6, էջ 83-4:
- ⁶⁶ Մեծ ձեռագրի մնացորդ է. կազմել է նրա ԻԹ.-ԼԳ. պրակները (առաջինից պակասում է 2, վերջինից՝ 6 թերթ, միւս երեքը լրիւ են՝ 12ական թերթով): Մասնատւելուց առաջ թերթակալուած է եղել տասնեակներով. համարների առաջին թիւը նախապէս եղել է 2, ապա դարձուել է 3. պահպանուածն ամբողջի 337-385րդ կամ 237-285րդ թերթերն են: 1978թ. առաջ սրա հետ միասին կազմուած էր նաեւ նոյն ձեռքով՝ նոյնպէս տասնեակներով համարակալուած՝ ԺԸ նիշի ունեցող, 12-թերթանոց մի պրակ. պարզելով, որ դա մասն է Թաւրիղի Արամեան գրադարանից ժառանգուած Երեւանի հմր. 4347 ձեռագրի (Գաւազանգիրք Մարտինոսի Օպաւացուի), այդ պրակը միացրինք վերջինիս, որով այն ամբողջացաւ՝ Աճառեանի (*Յուցակ Թաւրիղի, հմր. 17*) տեսած 212 փոխարէն ունեցաւ 224 թերթ). այսինքն՝ անշատուած էր եղել նրա նկարագրելուց՝ 1905-6 թթ. առաջ: Տէր-Մովսիսեանը (*Հնդ հանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Մատենագիրներ, Բ. օրինակ, թղթ. Ա.*, էջ 305՝ - ՄՄ, Անտիպ ձեռագրացուցակների հաւաքածու, հմր. 133) այս 6554ը նկարագրել է իբրեւ «էջմիածնի ն.հ. 1185» եւ բացատրել. «Նուէր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանից»: Եզանեանը (*Յուցակ ձեռագրաց ՄՄ, Ա.*, էջ 155, եւ *Ներսիսեան դպրոցի հայերէն ձեռագրերի հաւաքածուն*, *Հայաստանի ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 1969, թիւ 6, էջ 84) նոյնպէս սա ներկայացրել է Միխայիլից ստացուած ձեռագրերի շարքում եւ աւելացրել. «Հմր. 6554 ձեռագիրը եղել է Ներսիսեան դպրոցի սեփականութիւնը. ցուցակի մի այլ էջում (155) սա թուարկում է Երեւանի Գրական թանգարանին Մատենադարանին անցած ձեռագրերի մէջ եւ երկու այլ միաւորի հետ միասին համարում Կանայեանցի ցուցակագրութիւնից (1893) յետոյ Ներսիսեան դպրոցում աւելացած ձեռագիր: Ներսիսեան դպրոցին պատկանած եւ Գրական թանգարանից Մատենադարան եկած լինելը խիստ կասկածելի է. թէեւ Թաւրիղի ձեռագրերի նկարագ-

րութիւնների մէջ Բուզանդարանի այս թերի օրինակը լիչատակուած չէ, բայց տարբեր ձեռագրերի մաս կազմած 50 եւ 12 թերթանոց հատուածների միակազմ լինելը եւ նոյն ձեռքով ու նոյն եղանակով (տասնեակներով) համարակալուած լինելը մտածել է տալիս, որ Բուզանդարանի հատուածը եւս ծագում է Թաւրիզից եւ եկել ու էջմիածին է հասել 1905-6 թթ. առաջ, գուցէ Ս. Տէր-Յակոբեանի ձեռքով (տե՛ս՝ շարքիս Պ ձեռագրի նկարագրութիւնը):

⁶⁷ Մանրամասն տե՛ս՝ *Յուզակ Վիեննայի, Բ.*, էջ 533-4 թուագրել է՝ «ԺԸ.-ԺԹ. դդ.», գրչութիւնը համարել՝ շղագիր, սակայն վերջինս կոչելի է ճոտրանման շղագիր», որի հիման վրայ էլ երկդարեալ ընդարձակ թուագրումը որոշակիացնում ենք՝ ԺԸ. դ., տե՛ս՝ ՄՄ, դ. Ժ. 1323:

⁶⁸ Աւանդութի պատկերման խնդրի իմաստով աւելի տրամաբանական պէտք է լինէր թերի՝ ոչ-ամբողջապէս պահպանուածներից լետով, եւ ճառընտրալին ու յալմա-ւուրային օրինակներից առաջ, կորսուած ձեռագրերը ներկայացնելը, սակայն աղբիւրի ձեռագրական ժառանգութեան առկա կացութիւնը յստակ ներկայացնելու կարիքը թելադրում է հակառակ դասաւորութիւն: Մի այլ անպատասխան մնացող հարց է, թէ ինչու՝ ալպախի հատուածական օրինակներ կան միայն Երեւանում, քանզի ալպախիք հաստատապէս չկան Երուսաղէմում եւ Վիեննայում, իսկ Վենետիկի Միխիթարեան մատենադարանում գուցէ կա՞ն:

⁶⁹ Յիշատակարանները տե՛ս՝ *Եր. Ժ. Բ.*, էջ 139-40: Զեռագիրն ունի նաեւ այլ պատմիչների երկերի նախաբաններ:

⁷⁰ *Եր. Ժ. Գ.*, էջ 13:

⁷¹ *Յուզակ ձեռագրաց ՄՄ, Բ.*, էջ 445-6. Ներսէսի վարքը մնացել է աննկատ, ըստ արմ եւ՝ չի արձանագրուել: Յիշատակարանները. տե՛ս՝ *Եր. Ժ. Գ.*, էջ 587-8:

⁷² Զեռագիրս պատկանել է Պաշիկ վ. Դադեանին. մանրամասն նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Յակոբ Թօփեան, *Յուզակ ձեռագրաց Դադեան Պաշիկ վարդապետի, Ժողոված 1878-1898, Մասն Ա, Վարդաշապատ, 1898*, էջ 94-5, հմր. 78. 1624ի լիչատակարանը տե՛ս՝ *Եր. Ժ. Բ.*, էջ 131:

⁷³ Այժմեան 6714ի 13-33 թերթերը 1713թ. Նոր Զուղայում լրացրել է Եսայի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսը (տե՛ս՝ լիշ. 33բ) այս տեղեկութիւնն էլ դարձել է ձեռագրի՝ 1713ով թուագրելու միակ հիմքը (*Յուզակ ձեռագրաց ՄՄ, Բ.*, էջ 378). 6714ի մասի գիրը տարբեր է նախորդ երկուսի գրից, բայց 1713ից առաջ սա եւս նրանց հետ միատեղ եղել է նոյն կազմի մէջ, այսինքն՝ թուագրելի է 1688-1713 միջակայքով:

⁷⁴ Զեռագրի երեք մասերից որեւէ մէկում գրչութեան վայրը լիչատակուած չէ, սակայն 4351ի (նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913*, էջ 107) վրայ մնացած անպայման Նոր Զուղայում պատրաստուած կաշեկազմի Ա փեղկին շուրջանակի դրոշմուած է երկաթագիր հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է պարոն Մնացականին եւ ծնողացն իւրոյ Գրիգորին եւ մօրն Թագուհէ. Թուին ՌձԼէ (1688)»:

⁷⁵ Մեր նիւթից թուացեալ չեղումով, հնարաւոր համառոտութեամբ պարզենք ձեռագրի մասնատուած-եռապատկուած լինելու հանգամանքները: Նախապէս այն

պատկանել է Թաւրիզի Արամեան գրադարանին, որի ձեռագրերն առաջին անգամ նկարագրել է Ս. Հալիուենին (*Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ*, մասն Ա., էջ 1-միածին, 1894, էջ 369-384. այս ձեռագիրը չի լիշատակել): Երկրորդը եղել է Դաղեանը, որի ձեռագրերի ցուցակի Բ մասի՝ «Յուցակ ձեռագրաց ալլ եւ ալլ տեղեաց» խորագրով լաւելուածում առկայ 153 նկարագրութիւններից 47-66 համարները կրող 19 միաւորն Արամեան գրադարանին են. սրանցից մէկն է. «Թիւ 63 նոտրիթր Ժողովածու. Պատմութիւնք Մովսիսի խորենացւոյ, Եղիշէի, Փաւստոսի եւ Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ. Թուական ՌՃՂէ, նորոգուած Եսայի կաթողիկոսի ձեռքով, ՌՃԿԲին Ասպահան-Ջուլայում» (տե՛ս՝ Թօփճեան, *Յուցակ Ժողովածուաց Դաղեան խաչիկ վարդապետի*, մասն Բ., 1878-1898, Վարդաշապատ, 1900, էջ 50-1): Թաւրիզի ձեռագրերը նկարագրող «Երրորդն է Սինեքերիմ Տէր-Յակոբեան ուսուցիչ, այժմ ուսանող Գերմանիոյ մէջ, որ աչքէ անցուցած է Թաւրիզի ձեռագիրներէն շատերը, ոմանց իջահամարները գրած, բայց իր աշխատութեան արդիւնքը հրատարակած է» (*Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, կազմեց Հ. Յ. Աճառեան, Վիեննա, 1910, էջ ԽԴ*): Ըստ այսմ՝ ձեռագրերը թերթակալել է Ս. Տէր-Յակոբեանը. իրապէս՝ այժմ 4351ը եւ 8813ն ունեն տասնեակներով արուած եւ միմեանց չարունակող թերթահամարներ, որոնց համաձայն առաջինի վերջին թերթը 184 էր, երկրորդի առաջինը՝ 185 (6714ն այս թերթակալման հետքերը չունի): Այսուամենայնիւ, չորրորդ ցուցակագրող Աճառեանը 1905-6ի 22րդ համարի ներքոյ նկարագրելով ձեռագրի այն մասը, որ այսօր Երեւանի 4351ն է (նոյն տեղում, էջ 20), քաղում է Դաղեանի լիշեալ «Հմբ. 63»-ի նկարագրութիւնը եւ ասում. «Չկայ այժմ» (նոյն տեղում, էջ ԻԷ): Իսկ մինչ այդ Միաբանն ասում է, թէ այն «իր ձեռքը եղած գրչագիր ցուցակում (Երեւի Տէր-Յակոբեանի կազմածն էր - Գ. Տ-Վ.) No 16» է, իսկ «խաչիկ վարդապետի հաւաքած ձեռագրերի ցուցակում No 63», ապա վերջացնում է. «Անձամբ Ձն տեսած էն» (*Միաբան, Ա., էջ 354*): 4351ը Արամեան գրադարանի մնացեալ ձեռագրերի հետ միասին, Կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչեանի ջանքերով, էջմիածին է եկել 1913ի Ապրիլին (*Յուցակ ձեռագրաց ՄՄ, Ա., էջ 88*), 6714ը՝ 1920 թ. հաւաքածուի շարքում Մատենադարան է մտել Դաղեանի պետականացուած 101 միաւոր ձեռագրի հետ (նոյն տեղում, էջ 114), իսկ 8813ը՝ 1937-1940 թթ. հաւաքածուի հետ՝ Գալուստ Տէր Մկրտչեանի անունով (նոյն տեղում, էջ 147), որ հաստատում է նաեւ ձեռագրի վրայի մակագրութիւնը. «Դպիր Գալուստի գրքերից» (8813, 1ա): Հաւանականն այն է, որ գործին վարժ առաջին մասնատող Դաղեանն անջատել է 6714ի մասը (Տէր-Յակոբեանը այս հատուածը չի տեսել եւ չի թերթակալել), իսկ Բուզանդարանի մասն անջատել եւ այդ աղբիւրով զբաղւող Միաբանին է յանձնել Տէր-Յակոբեանը (այս մասն էլ չի տեսել յաջորդ նկարագրող Աճառեանը, որն արդէն առաջին կէտով չի կարողացել ճանաչել Դաղեանի նկարագրած ձեռագիրը): Անկասկած, առաջին իսկ պատեհ առիթով արհեստականորէն երեք ձեռագիր դարձած այս մասերը պէտք է միացուեն իրար եւ բերուեն սկզբնական տեղի:

⁷⁶ Պատկանել է բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանին (166ա):

⁷⁷ *Յուցակ ձեռագրաց ՄՄ, Բ., էջ 725*:

- ⁷⁸ Վրէժ Ներսիսեան, «Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Լոնդոնի Վեյքոմ ինստիտուտի գրադարանի», *Բանբեր Մատենադարանի*, հտ. 15, Երեւան, 1986, էջ 324-5:
- ⁷⁹ Կազմն անպաժան Նոր Զուղայի դպրոցի գործ է, Ա. փեղկին շուրջանակի դրոշմուած է գրչութեան ժամանակի՝ 1700թ. երկաթագիր արձանագրութիւն:
- ⁸⁰ Թուում է սա ժամանակի Նահապետ Ա. Եղեասցի կաթողիկոսի (1691-1705) նկատմամբ ստացողի (նրա ապագայ հետեւորդի) վերաբերմունքի արտայայտութիւնն է:
- ⁸¹ Գրչութեան վայրը կրկին մակաբերում ենք Նոր Զուղայի դպրոցին յատուկ կազմից, որի Ա. փեղկի շուրջանակի դրոշմուած երկաթագիր արձանագրութիւնն է. «Յիշատակ է Աղսէքսանդր վարդապետին. թվին ՌՃԲ (1703)»:
- ⁸² Օ. Եղանեան, «Աւետիք եւ Համբարձում Էնֆիանեան գրավաճառ եղբայրների ձեռագրական հաւաքածուն», *էջմիածին*, 1968, թիւ Է., էջ 51-59: Արդեօք նո՞յնը չէ ինչ Միաբանի լիշատակածն է. «Լսած եմ, որ Թիֆլիս պ. Էնֆիանեանցների մատենադարանում կալ մի ձեռագիր փաւստոս, սակայն այս լուրը ստուգութեան կարօտ է» (Միաբան, Ա., էջ 360):
- ⁸³ Այս բաժնի ձեռագրերի նկարագրութիւնները նախորդների նկատմամբ դրսեւորւած հետեւողականութեամբ ու հարցակարգով աննշան անիմաստ էր, քանզի սրանց աւանդույթի հարցերն աւելի բարդ են եւ մեր նիւթից չեղուելով, վերաբերում են առաջին հերթին ձառնութիւն ժողովածուին:
- ⁸⁴ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, «Ազաթանգեղոսի աղբիւրներից. Յիշատակ դատակնքաց Գորիս եւ Շմոնի վկայից որք վկայեցին յՈւհայ», Միաբան, Ա., էջ 298-339, յատկապէս՝ էջ 324:
- ⁸⁵ «Յովհաննավանքի» [Մարտիրոսը] - ձառնութիւն ձեռագրի մասին», *Պատմա-բանասիրական Հանդէս*, 1986, թիւ 4, էջ 173-81:
- ⁸⁶ Միաբան, Ա., էջ 325:
- ⁸⁷ Նոյն, էջ 360-3:
- ⁸⁸ Նոյն, էջ 320, 324:
- ⁸⁹ Վերնագրերն ու սկզբնատողերը քաղել ենք Վ օրինակից. Տի տարբերութիւններն աննշան են:
- ⁹⁰ Frédéric Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1908, հին հմր. 88, էջ 98: Նոր՝ մանրամասն ցուցակում այս նիւթը մնացել է աննկատ. տե՛ս՝ Raymond H. Kévorkian, Armén Ter-Stepanian: avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale du France*. Catalogue, Paris: Bibliothèque Nationale du France/Fondation Calouste Gulbenkian, 1998, col. 592: Մերոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանն այս ձեռագիրը համարում է ԺԱ դարի. հմմտ.՝ նրա՝ *Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, ձառնութիւն*, էջ 10, (ՄՄ, Անտիպ ձեռագրացուցակների հաւաքածու, հմր. 133), ուր նաեւ նկատուած է. «Սրանից են արտագրուած Վենետիկի ԺԱ, ԼԲ եւ ԼԳ ձառնութիւնները. ունի հին գլխավարգութիւն, որից պահպանուած է Է-ձեռն համարը»:
- ⁹¹ ձեռագիրը Պոլսի վրայով եւ Վրթանէս վ. Ասկերեանի ձեռքով 1754ին Տրապիզոնից Վենետիկ է ուղարկել Տէր Թակոբ Խոտորձրեցին:

- ⁹² Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 9: Վենետիկի Գ. եւ Դ. տպագիրների լաւելուածի մէջ (էջ 278-87) նշանակուած են ցուցակային այս քաղուածքից տարբեր ընթերցումներ: Յուզակում նշանակուած են նիւթերի ո՛չ միայն թերթերի, այլեւ սիւնակներին համարները, որոնք այստեղ նոյնութեամբ բերուած ենք:
- ⁹³ Ձեռագիրը Ս. Ղազարին է նուիրել Մերտինի առաջնորդ Մարգար եպիսկոպոսը. 1753ին վանք է հասցրել Մխիթարեան միաբան Գէորգ վ. Անթեպցի երկրորդը:
- ⁹⁴ Վերջինս Վենետիկեան տպագիրների մէջ լիշատակուած է:
- ⁹⁵ Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 47:
- ⁹⁶ Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 39. Բ. Սարգիսեանը ծանօթագրել է. «Առաջին մասը Փ. Բուզանդ. իսկ վերջինը Մեսրոբ երէցէն է: Տպ. Սոփերք հայկ. հտ. 2. եր. 87»:
- ⁹⁷ Ձեռագիրը Ս. Ղազար է հասել 1791ից առաջ:
- ⁹⁸ Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 153:
- ⁹⁹ Լրացուած-նորոգուած 1655ին:
- ¹⁰⁰ Յուզակ Երուսաղէմի, Ա. էջ 303: Շարքիս մէջ չենք առել նոյն՝ Երուսաղէմի հմր. 1 ձեռագրի (ձառընտիր, Երուսաղէմ, 1417թ.) մի նիւթը (էջ 693-6), որ Ներսէս Պարթեւի, Պաղ եպիսկոպոսի եւ Շաղիտա ու Եպիփան ճգնաւորների վարքերի միահիւստման է՝ ըստ Խորենացու եւ Փաւստոսի. տե՛ս՝ Յուզակ Երուսաղէմի, Ա., էջ 16:
- ¹⁰¹ Ձեռագիրը Վրթանէս վ. Ասկերեանը 1751ին Հռոմում գնել է թոքաթեցի մէկից:
- ¹⁰² Յուզակ Վենետիկի, Բ., էջ 112:
- ¹⁰³ Այս բաժնի ձեռագրերը նշանակում ենք լատինատառ Y (=Յայմաւուրք) գրով եւ հայերէն փոքրատառ ենթանիշերով:
- ¹⁰⁴ Յուզակ Վիննայի, Ա., էջ 36:
- ¹⁰⁵ Rev. Sukias Baronian and F.C. Conybeare, *Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleyan Library*, Oxford, 1918, p. 52:
- ¹⁰⁶ Յուզակ Վենետիկի, Ա., էջ 74:
- ¹⁰⁷ Նոյն տեղում, էջ 415: Այս եւ յաջորդ՝ 43րդ ձեռագրերն ըստ էութեան Յայմաւուրք չեն, սակայն, Զուրիթայ վարքը պարունակելու պատճառով, սրանք պայմանականօրէն դնում ենք յայմաւուրային հատուածներ ունեցողների շարքում:
- ¹⁰⁸ Յուզակ Վենետիկի, Ա., էջ 337:
- ¹⁰⁹ Թէ՛ ձառընտրային եւ թէ՛ Յայմաւուրային օրինակների քանակը կարելի է բազմապատկել. եւ քանզի բաւական չափ են բերուած նմուշներին նման օրինակները, որոնք իրենց ժողովածուների մաս եւ նրանց աւանդութի կրող լինելով, մի տեղ դուրս են գալիս Փաւստոսի բնագրի շրջանակներից, մենք բոլորն այստեղ նշանակելու խնդիր չունենք:
- ¹¹⁰ Այս բաժինը բնորոշում ենք լատինատառ K (=Կորուսեալ) գրով եւ թուարկում հայերէն փոքրատառ են թուահամարներով:
- ¹¹¹ Ընդարձակ՝ երկու դարով արուած թուագրումը վիճարկելու կամ այդ խնդիրը քննելու միակ հնարաւորութիւնը գրչի եւ ստացողի անուններով այլ պահպանուած ձեռագրեր գտնելն է:
- ¹¹² Սրանից է օրինակուած Վիննայի հմր. 762՝ մեր շարքի 2 ձեռագիրը: Արծնեան վարժարանի ձեռագրերը կորսուած են: Նկարագրութիւնը տե՛ս՝ Հ. Յակոբ Ծ. վ.

- Քոսեան, «Յուշակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի կարին», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1962, էջ 345-8:
- ¹¹³ Սրա ընդօրինակութեան՝ Վիեննայի 762 (Ղ) ձեռագրի լուսանցներում իբրեւ գաղափար օրինակի թերթահամարներ նշանակուած են լաից սկսած մինչեւ 146ր թերթահամարները:
- ¹¹⁴ Ձեռագիրը պոկուած թերթեր շատ է ունեցել. տե՛ս՝ Քոսեան, էջ 345: 1910-11ին երբ Ք. Վ. Յովնանեանն օրինակել է այն, պահպանուած է եղել ալպափ (*Յուշակ Վիեննայի*, Բ., էջ 306-7), իսկ Քոսեանի նկարագրութեան ժամանակ՝ 1912ի Ապրիլին արդէն կար Ջ. դպրութեան ը. գլխի միայն խորագիրը. տե՛ս՝ էջ 347. այսինքն՝ գոնէ մէկ թերթ ընկել էր: Խոստաբանութիւնից բացի, նկարագրողն ընդարձակ քաղուած քննրով ներկայացրել է Ե (285ա) եւ Ջ (328ա) դպրութիւնների սկսուած քննրը:
- ¹¹⁵ Ձեռագիրս կորսուած կամ ոչնչացած է. մանրամասն տե՛ս՝ Յակոբ Թօփճեան, *Յուշակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին*, Վենետիկ, 1962, էջ 5-7 (առաջաբան) եւ 104-8: Սկզբում (3ա) կար 1758ի լիշատակագրութիւն, որը տե՛ս նաեւ՝ *Յուշակ Վիեննայի*, Բ., էջ 3978:
- ¹¹⁶ Գ. Վ. Սրուանձտեանց, *Թորոս աղբար*, մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 454:
- ¹¹⁷ Ալիփուղար (=Ալիի աղբիւր) գիւղն Ամիդի մերձակայքում էր:
- ¹¹⁸ Հ. Ներսէս Ալինեան, «Բարսեղ Վ. Արծրունի. եպիսկոպոս Ամիթի եւ վերատեսուչ Մուշի առաքելոց վանքի», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1956, էջ 425-51՝ Ամիթի դպրատունը թուարկել է 23 գրիչ եւ 60 ձեռագիր: Բայց անկախ այն հանգամանքից, որ այսօր մեր ունեցած նիւթը սրանից մի քանի անգամ աւելին է, Ամիդի դպրոցի Ժէ. դարի պատմութեան մանրակրկիտ հետազոտումը պէտք է անպայման դառնայ այդ ժամանակաշրջանի մեր իրականութեան շատ երեւոյթների ըմբռնման բանալին. տե՛ս նաեւ՝ Արշակ Ալպոյաճեան, «Ամիթը՝ մեր մշակութի պատմութեան մէջ», *Հասկ*, 1947, թիւ 1-2, էջ 14-18:
- ¹¹⁹ Հմմտ.՝ Վահան Փափագեան, *Հայաստանի առեւտրական ուղիները միջնադարին առեւտրի ոլորտում, ԺՁ.-ԺԷ. դդ.*, Երեւան, 1990, էջ 106-7:
- ¹²⁰ Միաբան, Ա., էջ 359:
- ¹²¹ Վ. Գէորգեան, «Փաւստոս Բուզանդի 'Հայոց պատմութեան' ընագրի հարցի շուրջը», *Գիտական Տեղեկագիր* Կ. 85, պրակ 3, Երեւան, 1963, էջ 33:

THE PUBLISHED VERSIONS AND MANUSCRIPTS OF
P'AVSTOS BUZAND'S
HISTORY OF THE ARMENIANS
(Summary)

GEVORG TER-VARDANIAN

The author stresses that it is high time to prepare the critical text of the fifth century Armenian author P'avstos Buzand's *History of the Armenians*. For this purpose he has grouped all the relevant material under the separate headings of manuscripts or printed versions, and categorized the manuscripts as 'complete', 'incomplete', 'partial' or 'lost'.

The author mentions six publications of Buzand's *History*, the first from 1733. He also lists 18 complete and three incomplete manuscript copies, nine partial versions found in different collections of homilies, five partial versions found in different books of Menology, as well as three lost manuscript copies.

The author describes each of these manuscript copies in detail, describes their content and draws some conclusions about their quality, and the time and place they were copied. He asserts that a number of textual corrections suggested by different philologists are confirmed by certain existing manuscript copies of Buzand's work. Accordingly, he concludes that any textual correction should not be made in the *History* until the preparation of its critical text.

